

~~50285~~

50285

52248

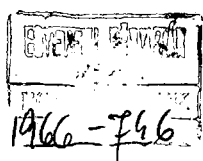
1313

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

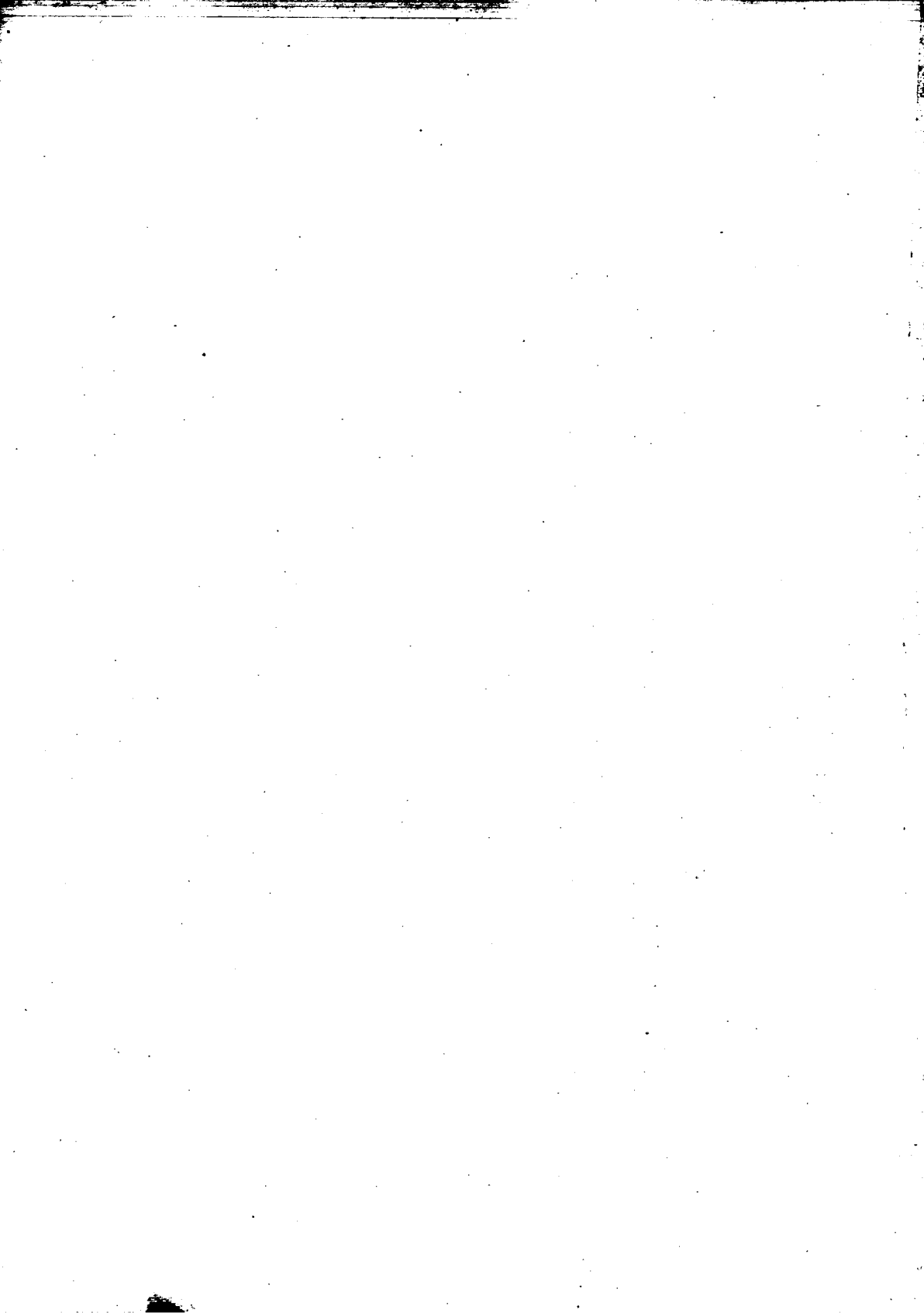
NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

IX.

SZEGED
1965

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

Szerkeszti:

HAJDÚ PÉTER és NYÍRI ANTAL

Felelős kiadó a Bölcsészettudományi Kar dékánja
Megjelent 500 példányban, — 9,5 (A/5) ív terjedelemben
az MSZ 5601—59 és az MSZ 5603—55 szabványok szerint.
65-5743 — Szegedi Nyomda Vállalat

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

IX.

SZEGED

1965

EGY TEMETÉSI RÍTUS MAGYAR PÁRHUZAMAI ÉS TÖRTÉNETI ÖSSZEFÜGGÉSEI

FERENCZI IMRE

Neves írónk, a Szeged vidéki régészeti és néprajzi kutatás érdemes munkása, MÓRA FERENC élénk érdeklődést tanúsított a temetési rítusok őstörténeti kérdései iránt.¹ Többek között éppen ez az egyik olyan vizsgálandó terület, ahol az archeológia és az ethnographia kölcsönös együttműködése rendkívül előnyös lehet. Nyilván ez a felismerés vezérelte a szakmai elfogultságtól mentes író tanulmánya közreadásában, amelyben rámutat a régészeti feltárások néprajzi jelentőségére.² A népelet ismerete ugyanakkor arra ösztönözte, hogy a néma sír-világ megszólaltatásához segítségül hívja az „élő archeológiai” párhuzamokat, az évezredekben át szívósan továbbélő temetési szokások tanulságait. Ebből a megfontolásból tette közzé 1930-ban a következő, tudakozódó jellegű kérdést: „Szokás-e az alföldi magyar népnél, temetés alkalmával, a már felhantolt sír körüljárása? Ha igen, ének hangjai mellett, vagy anélkül?”³

I.

A kérdést érintő válaszokat a következő csoportosításban ismertetem: 1. a Népünk és Nyelvünk-ben megjelent adatok, 2. további magyar párhuzamok, 3. európai és távolabbi analógiák.

1. *A Népünk és Nyelvünk adatai:*⁴ 1/a. „Hmvásárhelyen egyáltalán nem szokás temetés alkalmával a már felhantolt sírt körüljárni. Találtam azonban a hmvásárhelyi határban, az úgynevezett Atkaszigeten egy Vidács János nevű, *algyői* származású 33 éves embert, aki azt állítja, hogy *Algyón* a rk. vallású lakosok közül a halott hozzátartozói háromszor körüljárják a sírt csendben, ének nélkül. A Máriatársulat tagjait azonban énekszóval járják körül; ezt énekelve: „*Szállj le csendes nyugovóra.*” Ugyancsak Badényi Sándor 37 éves Szeged-felsőtanyai származású, de most atkai lakos állítása szerint Szeged-Felsőtanyán a rk. vallású halottak *síriját* szintén háromszor járják körül, mialatt a Miatyánkot és Üdvözlégy Máriát imádkozzák.” (Bányai Péter közlése, II. k. 1930. 80.)

¹ L. Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben. Ethn. XLIII. (1932) 54—68.

² I. m. 54—55.

³ A Kérdések címszó alatt a 9. kérdés, Móra Ferenc aláírással. Népünk és Nyelvünk I. k. (1929) 200.

⁴ Az egymás után következő adatokat 1/a, 1/b ..., 2/a, 2/b ... számozással ismertetjük. Ez megkönnyíti a szövegek közti visszautalást.

1/b. „*Algyő és Sándorfalva*, csongrádmegyei községekben szokásos, hogy a temetés alkalmával a felhantolt sírt a közönség, főként pedig a halott hozzátartozói háromszor körüljárják akkor már, amikor a pap a temetőt elhagyja. Imádkoznak, ének nincs. Magyarázata ennek a szokásnak az, hogy a halott lelke vissza ne térjen és az élőket ne rémítségse.” (Dr. Dósa István közlése, II. k. 1930. 80.) 1/c. „*Baján* a sír körüljárása nem szokásos. Bajától 8 kilométerrel északra fekvő *Csanád (Érsekszanád)* községben tanítványaim bemondása szerint a temetés alkalmával (róm. kath. és ref. vallásúaknál) rokonok és akik akarják, megelőzik a temetési menetet, és a megásott sírt ének nélkül körüljárják.” (Bajai József közlése, II. k. 1930. 80.) 1/d. „*Kiskúnfélegyházán*, Csólyospusztán temetés alkalmával a már felhantolt sírt körüljárják s közben a Miserere-t énekelik. *Kiskúnmajmán* a körülkerülés alkalmával leginkább imádkoznak: Miatyánkot, Üdvözlégyet. Az újabb családok ezt a temetési szokást már nem tartják meg.” (Takács Béla közlése, II. k. 1930. 80.) 1/e. „*Röszkén* temetés után szintén megkerülik a sírt, még pedig háromszor, halotti éneket énekelve.” (Heim Mária közlése, II. k. 1930. 80.) 1/f. „*Szeged-Alsótanyán* temetés alkalmával a frissen felhantolt sírt körüljárják és pedig ének mellett vagy imádkozva. Az ima sokszor csendes, a módos embereknél hangos. Az ének is csak jobbára a módosabbnak jár ki.” (Szécsy György közlése, II. k. 1930. 221.) 1/g. „*Breznay Zoltán*, a békéscsabai felsőkeresk. iskola II. oszt. tanulója, az Ifjú Polgárok Lapjának folklore pályázatára beküldött gyűjtésében olvastam a következő feljegyzést: „*Békéscsabán* a hozzátartozói a sírt, mikor már a koporsó benne van, háromszor körüljárták, hogy lelke vissza ne járjon.” (1929. okt. 18.) A feljegyzést sok tekintetben hiányosnak találván, kérdőpontokat küldtem neki s alapos utánajárásra kértem. Március 18-iki válaszából ime a békéscsabai sír körüljárásának részletes leírása. A sír körüljárása ősi szokás a békéscsabai és orosházi evangélikusoknál s ma sem maradhat el egyetlen temetésnél sem. Amint a hivatalos szertartás véget ért s a pap és a kántor eltávoztak, megkezdődik a sír behányása. Mire a koporsóra kapált föld a temető szintjét elérte, a halott lábánál felsorakoztak a sírjárók. Elöl a legközelebbi hozzátartozó, utána a többiek életkor szerint, végül a „megtisztelők”. A halott lábától balról jobbra haladnak, fejüket lehajtván, kezüket imára kulesolják s a Miatyánkot mormolják. A halott fejéhez érven, egy pillanatra mindenik megáll s lehajolván, egy marék földet dob a sírra. Aztán mindjárt tovább megy s a sírt még kétszer megkerülvén, ugyanannyiszor ismétli a rögdobást. Amikor a menetben legutolsó is kidobta a harmadik marék földet, megállanak és lehajtott fővel magukban imádkoznak. Aztán a fel fogadott halottsirató (öreg, szegény) asszony a bibliából mondatokat olvas fel (Csabán tótul, Orosházán magyarul) s ezeket a sírjárók hangosan utána mondják. Végül hasonló módon elmondott Miatyánk után a sírjárás rendjében lehajtott fővel s összetett kézzel haza indulnak. Útközben azonban nem szabad hátranézniök, mert a halott lelke éjjel meglátogatná őket. A sírjárásnak többféle magyarázatát adják: megakadályozzák vele a lélek hazajárását, — amilyen keménnyé lesz a föld a sírjárók talpa alatt, olyan keményen fog állani a halott lelke a mennyországban, s az ördögök nem lophatják el lelkét a pokolba. Azt is mondják, hogy régesrégén csak a halott haragosai szokták volt a sírt körüljárni, hogy ezzel a mintegy kibékülési aktsussal kiengeszteljék a halott lelkét. A sírjárás csak akkor marad el, ha nincs rá hely; de a körülállás és a szokás többi része ez esetben is megtörténik.” (Szendrey Zsigmond közlése, II. k. 1930. 224.) 1/h. „*Heves* községben még mindig szokásban van a felhantolt sír körül-

járása. Ezt azonban csak az elhalt legközelebbi hozzátartozói és rokonai szokták tenni ének hangjai mellett, melyet a temetési közönség szokott rendszerint énekelni.” (Mészöly Gedeon közlése, II. k. 1930. 308.)

2. *További magyar párhuzamok:* 2/a. A század elején írja CSERZY MIHÁLY Szeged vidékéről: „A temetés annak rendje és módja szerint megtörténvén, a felhantolás után a sírt háromszor megkerülik a családtagok, utána pedig imádkoznak. A temetőből kijövet pedig alamizsnát nyújtanak a temetőkapuban álldogáló és könyörgő koldusoknak, hogy „imádkozzanak a halott lelkiüdvösségéért”, mert csak „úgy lesz neki könnyű a föld” és „úgy juthat be menyeknek országába”.⁵ 2/b. A szegedi népszokások sorában jóval később is említik e rítust: „Az új sírt a gyászolók, főleg a legközelebbi hozzátartozók háromszor megkerülik, ami eredetileg bizonyára a hazajáró lélek félrevezetésére szolgált. Közben imádkoznak, főleg az *Üdvözlégynek* egy sajátos alakult változatát kedvelik.”⁶ 2/c. Algyőn szintén tovább egyszítal a szokás, mint az itt következő közlés mutatja: „A temetőben azután a halotti szertartás után a hozzátartozók az új sírt háromszor körüljárják, s közben legalább egy Miatyánkot és egy *Üdvözlégyet* imádkoznak a megholt lelkiüdvösségéért.”⁷ 2/d. Személyesen megfigyelhettük, hogy a hagyománytartó családok Algyőn ma is hódolnak a szóban forgó hagyománynak. A temetési szertartás után a felhantolt sírt körüljárják. Balról jobbra haladnak. A halott lábától indulnak el. Olykor ötször-hatször körülmennek a síron. Közben a Miatyánkot imádkozzák. Minden fordulónál kilép két személy a sorból, lassan elfogy a láncot alkotó kör. Így történik a *sír szélének a letaposása*. Mindezt azért teszik, hogy a halott nyugodtan pihenjen.⁸ 2/e. Sándorfalván ma már nem járják körül a sírt, de 1940 körül még dívott e szokás. A hozzátartozók a felhantolt sírt háromszor megkerülték, közben az *Ürangyalát* énekelték, az *Üdvözlégyet* imádkozták. Voltak, akik jobbról balra haladtak, minden fordulónál megcsókolták a fejét, mások csak az utolsó körnél. Megokolásul annyit mondanak, azért tették, mert „ősi szokás”.⁹ 2/f. Kiszteleken balról jobbra haladnak a sírkerülők. A körüljárás után imádkoznak, hogy a halott, de maguk a hozzátartozók is megnyugodjanak. Csupán a rokonság vesz részt a rítusban. Ma már itt is kihalóban van ez a szokás.¹⁰ 2/g. Tápén 1945-ig gyakorolták, mostanában inkább csak a *Tápai réten* (a Tiszán túl lakó tanyaiak) élők között akad olyan család, amely ragaszkodik az 'ősi' temetési szokáshoz. Az egyházi szertartás után a hozzátartozók körülállják a sírt, majd balról jobbra haladva háromszor megkerülik a halott nyugvóhelyét. Közben éneklük: „Megérkeztünk e szent helyre, A szomorú gyászos kertbe. Vigasztalást itt nem lelünk, Könnyes szemmel visszamegyünk.” 'Ősi szokás', s azért teszik,

⁵ CSERZY M.: Temetkezési népszokások Szeged vidékén. Népr. Ért. XII. (1911) 258.

⁶ BÁLINT S.: A halálhoz és a temetéshez fűződő szegedi néphagyományok. In: Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve, I. 1944—1945. Szeged, 1946. 66.

⁷ BELOVAI S.: Algyői népszokások. In: Az Alföldi Tud. Int. Évk., II. 1946—1947. 62.

⁸ Saját megfigyelésem (1965. április).

⁹ Saját gyűjtés (1965. április), Sándorfalva. Informátor: özv. Berta Andrásné, Ungi Franciska 68 éves. A közlés során megjegyezte: Szegeden a temetőben 1963-ban látta, hogy a halott hozzátartozói körüljárták a felhantolt sírt. Itt említjük, hogy Kiskundorozsmán egy 1963-ban Kiskundorozsmán látott sírkerülésre utaltak. Azt is hozzátették, hogy Rösztén és Kutyanak helységben ma is (1965) dívik e szokás, továbbá, hogy a Bácskában 1945 előtt és azután is gyakorolták a magyar nyelvű községekben.

¹⁰ Saját gyűjtés (1965. április). Informátor: özv. Bozó Mihályné, Gál Julianna 79 éves és többen mások. Ma már ritkán esik meg.

hogy a halott megnyugodjon.¹¹ 2/h. A Szank (Bács-Kiskun m.) községhez tartozó Móricz-gát nevű tanyán 1945-ig volt szokásban, hogy a rokonság megkerülte az új sírt. Az egyházi szertartás befejeződése után történt. Egyszer mentek körül a felhantolt síron. A katolikus és a református temetésen egyformán gyakorolták e szokást. Magyarázata, hogy ezáltal a halott lelke könnyebben felvételt nyer Krisztus birodalmába. Ma már alig emlékeznek a szokásra.¹² 2/i. Göcsej vidékéről származó leírás szerint a halott hozzátartozói háromszor kerülték meg a sírt, hogy a halottat könnyebben feledjék.¹³ 2/j. „Mércsen – írja ISTVÁNFFY, a palóc hagyományvilág kitűnő ismerője – mikor a sírt behúzzák, a halott összes rokoni körüljárják a sírdombot.”¹⁴ 2/k. Erdélyből közli JANKÓ JÁNOS a múlt század végéről: „Várfalván . . . egy sajátságos szokásra találtam. Ha fiatal leány vagy legény hal meg, a hat leány és hat legény muzsika szó mellett kiviszik a temetőbe, ott a földbe eresztik, s mikor ráhúzták a földet, a kapákat keresztbe teszik, s ekkor a legények és leányok muzsikaszó mellett háromszor körüljárják a sírt némán, szótlánul.”¹⁵ A példákat bizonyára tovább lehet majd szaporítani, de az idézett leírások is igazolják a Magyarság Néprajzában olvasható megállapítást, hogy ti. igen elterjedt szokás a sír körüljárása, néhol szótlánul, máshol halk imát mormolva cselekszik.¹⁶ Ugyanakkor rávilágítanak arra, hogy sem a századforduló idején, sem azután nem egyformán divott e szokás az ország különböző vidékein. Adatainkat sorrendbe foglalva a feljegyzések helyéről és idejéről a következő képet kapjuk:¹⁷

1. Algyő (1930, 1946, 1965)
2. Békéscsaba (1930, 1965)
3. Cseszt (1914)
4. Érsekcsanád (1930)
5. Heves (1930)
6. Kiskundorozsma (1963)
7. Kiskunfélegyháza (Csólyospuszta: 1930)
8. Kiskunmajsa (1930)
9. Kistelek (1945-ig, ma ritkán)
10. Mércs (1911)
11. Orosháza (1930)
12. Rösztke (1930, 1965)
13. Sándorfalva (1945-ig)
14. Szank (Móricz-gát: 1945-ig)
15. Szeged (1911, 1944, 1963)
16. Szeged-Alsótanya (1930, 1964)

¹¹ Saját gyűjtés (1965. április). Informátor: Nyinkó Mihályné, Terhes Erzsébet 71 éves és többen mások. Mint kitűnik, a férfi halott sírját olykor csak férfiak kerülték meg.

¹² Saját gyűjtés (1965. április). Informátor: Csepregi Imre 76 éves (1926-tól szanki lakos).

¹³ Gönczi F.: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914. 366. Cseszti szokásról szóló adat.

¹⁴ Istvánffy Gy.: A borsodmegyei palócok. Ethn. XXII. (1911) 231.

¹⁵ Jankó J.: Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Budapest, 1893. 218. Könnyen feltehető, hogy a szokást Várfalván a szászoktól vették át.

¹⁶ Szendrey Zs.—Szendrey A.: Szokások. Magyarság Néprajza, IV. k. Budapest, é. n. 304.

¹⁷ Ném helyi információk alapján tudom, hogy Békéscsabán, Tótkomlóson máig gyakorolják a sírkerülést.

17. Szeged-Felsőtanya (1930, 1964)

18. Tápé (1965)

19. Tótkomlós (1965)

20. Várfalva (1893)

21. Közvetett források alapján, a jugoszláviai magyarság körében, közelebbről meg nem határozott helyeken 1945 előtt és után a Bácskában.

3. *Európai és távolabbi analógiák:* Az erdélyi szászok körében a halott legközelebbi barátai mentek körül a síron, szótlanul. Máshol minden jelenlevő részt vett a ceremóniában, a pap kivételével. Egyes helyeken nemek szerint történt a körbejárás: ha a halott férfi, akkor a férfiak, ha nő, akkor a nők cselekedték a szokást. Ismét máshol csak nők vettek részt a rítusban.¹⁸ Úgy magyarázták, hogy a halott (lélek) visszajárásának megakadályozására szolgál a sír megkerülése.¹⁹ A román,²⁰ német,²¹ francia,²² ír,²³ észt,²⁴ lett,²⁵ finn²⁶ és csuvas²⁷ párhuzamokon túl indiai adatot is ismer a szakirodalom.²⁸ A szokás nagy múltjának igazolására az antik források, nevezetesen HOMEROS és VERGILIUS költői művei szolgálnak. Az elesett görög hőst, Patrokloszt társai megsiratják, s a halott testét elhamvasztó máglyát körüllovagolják. Íme a költő:

„... mind felzokogott; s Akhileusz kezdette a sírást.
Hosszúsörényű lovát háromszor a holt körül űzte
mind, és sírt: Thetisz ébresztett vágyat zokogásra.”²⁹

¹⁸ Schullerus, A.: Siebenbürgisch-sächsische Volkskunde im Umriss. Leipzig, 1926. 133. Vö. Wittstock, O. — Scheiner, A.: Volkstümliches der siebenbürger Sachsen, Die Mundart der siebenbürger Sachsen, Stuttgart, 1895. 107.

¹⁹ Wlislöcki, H.: Tod und Totenfische im Volksglauben der siebenbürger Sachsen. Im: Am Ur-Quell, IV. (1893) 52—53.

²⁰ L. Ranke, K.: Indogermanische Totenverehrung. Bd. 1. Der dreissigste und vierzigste Tag im Totenkult der Indogermanen. FFC No. 140. Helsinki, 1951. 298. 3. sz. jegyzet.

²¹ Kuhn, A.: Märkische Sagen und Märchen nebst einem Anhang von Gebräuchen und Aberglauben... Berlin, 1843. 368. — Lüpkes, W.: Ostfriesische Volkskunde. Emden, 1907. 120. — Strackerjan, L.: Aberglaube und Sagen aus dem Herzogtum Oldenburg. 2. kiadás (Karl Willloh) II. k. Oldenburg, 1909. 218. (461. pont) 1651-ből származó híradást idéz, amely szerint az asszonyok kerülték meg a sírt háromszor. Vö. még Ranke, K.: i. m. 298. 3. sz. jegyzet utalásait.

²² A „Les cimetières (suite)” c. közleményben Sebillot, P. tollából. In: Revue des Traditions Populaires, XV. (1900) 154. A sírkerülők hátra fele haladva mentek körül a síron háromszor.

²³ Haddon, A. C.: A Batch of Irish Folk-lore. Folk-lore, IV. (1893) 360.

²⁴ Loozits, O.: Grundzüge des estnischen Volksglaubens. I. k. Lund, 1949. 86.

²⁵ A holttestet járják körül: „In grosser Betrübniß und weinend umgehen sie die ausgeputzte Leiche...” Zweck, A.: Litauen. Eine Landes und Volkskunde. Stuttgart, 1898. 172.

²⁶ A halottnak hozott áldozat gondolata tükröződik von Grönhagen, I. (Über den Totenglauben bei den Finnen. Archiv für Religionswissenschaft, XXXVII. Heft 1. (1941) 188.) közlésében: „In einen Gegenden wird für das Mahl ein Haustier getötet. Wenn der Sarg schon auf dem Pferdewagen steht, verteilt des Hauswirt über dem Sarg an die versammelten Gäste Brantwein aus einem alten Glas. Wann alle getrinken haben, giesst er noch eine Glas voll und umkreist damit den Sarg zweimal in Richtung der Sonne und einmal entgegen. Danach giesst er den Brantwein auf den Pferddekopf.”

²⁷ Mészáros Gy.: A csuvas ősvallás emlékei. Budapest, 1909. Csuvas Népköltési Gyűjtemény I. k. 232.

²⁸ L. Ranke, K.: i. m. 298. 3. sz. jegyzet.

²⁹ Homérosz, Iliász XXIII. ének: 12—14. sorok. Iliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények. Ford.: Devceéri Gábor, Budapest, 1960. 393.

A rómaiak szokását tolmácsoló sorok pedig így hangzanak:

„Kiki rakja halomba halottit
 Ősi szokásképen s lángot gerjesztve alattuk,
 A magas ég boltját füstfelhő vonja homályba
 A lobogó máglyát fényes fegyverrel övezve,
 Háromszor futják és háromszor lovagolják
 Körbe' körül gyászos tüzeit, jajszókra fakadva . . .”³⁰

Egyéb római példák mellett³¹ az Attila temetéséről, s a korai középkor több nevezetes személyisége temetéséről kapunk hasonló tudósítást.³² Joggal állapítja meg RANKE K., hogy a sír körüljárása a legrégebb és legáltalánosabb temetési rítusokhoz sorolható.³³

II.

A sír körüljárásának szokása egyrészt szerves része a halott iránti tiszteletnek, egyik láncszeme az elhunyt számára hozott áldozatoknak: a megholt elvesztése fölötti fájdalom és a hozzá való ragaszkodás érzésének tükrözője; másrészt világosan mutatja, hogy védekezésről van szó, a halottal szemben érzett félelem kivetítődéséről, amit mágikus cselekménnyel kívánnak megnyugtatóan feloldani. A halottal kapcsolatos rokonszenv és ellenszenv együttes jelentkezése az ember egyik legősibb és elementáris élményéből, a halál tragikumának és végzetszerűségének felismeréséből fakadt, s végigvonult történelmében.³⁴ Erősen tartja magát az a felfogás, amely szerint az ősök tisztelete, s vele összefüggésben a halott-kultusz, valamint a primér vallási (istenség) koncepció között szoros összefüggés állott fenn.³⁵ A halállal (meghalás, ill. megszűnés ténye, a halotti állapot, a halott későbbi sorsa) kapcsolatos kérdések jelenkezése kollektív és individuális tudatot rételezett föl, s bizonyos, hogy fontos szerepet játszott a közösségi és egyéni eszmélés fejlődésében. A természeti népek archaikus képzetanyaga, az antik civilizációk vallási rendszere, a nagy vallási áramlatok és az európai népek szokásvilágának töméntelen adata egyöntetűen azt igazolja, hogy a halott továbbélésének, túlvilági létezésének képzetét és a halott-kultuszt időben és térben a végtelen variáció jellemzi. Közös vonásuk, hogy a halál nem jelent éles cezúrát, csak átmenetet. A megsemmisülés felfoghatatlansága és könyörtelensége máig is ható rekompenzációs téveszméhez vezetett, ami az élet

³⁰ P. Vergilius Maro: Aeneise. Csengeri János ford. Szeged, 1931. 240. XI. ének: 185—190. sorok.

³¹ Knuchel, E. F.: Die Umwandlung in Kult, Magie und Rechtsbrauch. Basel, 1919. 41.

³² Ranke, K.: i. m. 299. — Knuchel, E. F.: i. m. 43.

³³ Ranke, K.: i. m. 298. L. még Hoffmann—Kramer, E.—Bächtold—Stäubli, H.: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, V. k. Berlin—Leipzig, 1932/1933. Kreis címszó: 462—478. és VIII. k. az umfahren-től az Umzug c. címszavakig: 1313—1398.

³⁴ Ez az egyik vezérgondolata Ranke, K. monográfiájának. L. i. m. 6. és passzim.

³⁵ Pl. Jensen, A. E. felfogása szerint a legősibb műveltségi fázisban jelentkezett istenség-képzet a törzs, ill. a nemzetségs, a kulturhérosz személyével kapcsolódott össze s egy új-quineai terminus után Dema-istenség (Dema-Gottheit) névvel illelhető. In: Mythos und Kult bei Naturvölkern. Religionswissenschaftliche Betrachtungen. Wiesbaden, 1960.² 106—107. és 386.

és halál oksági összekapcsolásában³⁶ és a földöntúli lét feltételezésében realizálódott. Létrejött az életfunkciókat tovább folytató halott elképzelése.³⁷ Ennek az illuzorikus koncepciónak³⁸ a kialakításában nagy szerepet játszott a dualisztikus – fizikai lét és a psziché – szemléletmód,³⁹ amely érthetővé teszi, hogy a lélekhit végtelen variációi és a halott-kultusz időben és térben mutatkozó változatos formái kölcsönhatásban állottak egymással.⁴⁰ A temetési rítusok alapjául szolgáló, intellektuális és emocionális aspektusokból összetevődő cselekmények sokrétűek, s a hely, az idő, valamint a műveltségi állapot kölcsönhatásában etnikus sajátosságok tükrözői.⁴¹ Kérdés tehát, hogy a bonyolult és mély összefüggés, a széles körű elterjedtség milyen mozaikokból tevődik össze, vagyis az, hogy milyen tanulságok rejlenek egy temetési rítus (a sír megkerülése) szűkebb (magyar) területen feljegyzett és ismertetett adataiban.

A szokás múltját illetően lényegében 50–60 éves intervallumban mozoghatunk, egyedül az erdélyi feljegyzés (2/k.) származik valamivel korábbról. A múlt századi temetési szokásokról tudósító RÉSŐ ENSEL S.-féle összefoglalásban⁴² nincs említés a sírkerülésről, IPOLYI A. sem utal rá magyar nyelvterületen,⁴³ de a később megjelent Magyarság Néprajza sem ad a hazai elterjedésről eligazítást.⁴⁴ Az ismertetett adatok és információk egyértelműen mutatják, hogy századunk első évtizedeiben intenzívebben szerepelt a temetési rítusok között egy circumambulatio, mint manapság. Ennek az „ősi”, „régí” szokásnak csupán egy évszázados múltjáról tudósítanak forrásaink. Talán a *Magyar Simplicissimus* XVII. századi leírása szolgálhatna történeti analógiaként, aki a következőket

³⁶ Az ún. primitívek nem ismerik a véletlent. Elképzelésük az, hogy a dolgok között titokzatos összefüggés van. Ezen alapul többek között pl. a vegetáció pusztulása és megújulása — post hoc ergo propter hoc — összetartozásának a hite. L. Lévy—Brühl, L.: *Das Denken der Naturvölker*. Wien—Leipzig, 1926. 54. Vö. Nádor Gy.: *A természettörvény fogalmának kialakulása*. Budapest, 1957. 39. és skk. — Szpirkin, A.: *A tudat eredete*. Budapest, 1963. 239—240.

³⁷ Csak néhány összefoglaló forrásra utalok a hazai néprajzi irodalomból: *Ipolyi A.: Magyar Mythologia*. II. k. Budapest, 1929.² 318. és skk. — *Róheim G.: Magyar néphit és népszokások*. Budapest, (1925) 166 és skk. — *K. Kovács L.: A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Kolozsvár, 1944. 125. és skk. — *Szendrey A.: Az ősmagyar temetkezés*. Ethn. XXXIX. (1928) 19. és skk.

³⁸ L. Szpirkin, A.: i. m. 230. és skk. fejtegetéseit. Megjegyzendő, hogy az animisztikus, praeanimisztikus és rokon felfogások képviselői a primér vallási indítékokban elsősorban az intellektuális aspektust értékelték, az ellenlábás teoretikusok viszont a szüntelenül jelentkező emóciókat, a „numinos” (lat. *numen*-ből) megjelöléssel összefoglalt sajátos, önállóan egzisztáló érzéseket (mint a *mysterium tremendum, fascinans, augustum* stb.) helyezték előtérbe. E kérdésről I. Honko, L. rövid áttekintését: *Geisterglaube in Ingermanland*. I. rész. FFC No. 185. Helsinki, 1962. 90—93. *Lanternari V.* hangsúlyozza, hogy a vallási világkép kérdéseinek megértéséhez objektív módon, történeti módszerrel kell közeledni. Ezért kritizálja *Meinhof, Jensen, Otto, Van der Leeuw, Eliade* és mások ahistorikus álláspontját. *Lanternari V.*: *Az irracionáliszmus az etnológiában*. Ethn. LXXII. (1961) 344—357.

³⁹ Vö. Szpirkin, A.: i. m. 259. és skk. — *Herrmann, F.*: *Symbolik in den Religionen der Naturvölker*. Stuttgart, 1961. 16. és skk. — *Láng J.*: *A lélek fogalma az osztálytársadalom nélküli primitív népeknél*. Ethn. LXXV. (1964) 419—436. — *Szendrey A.*: *A magyar lélekhit*. Ethn. LVII. (1946) 34—46.

⁴⁰ L. a 37. sz. jegyzetben felsorolt munkák adatait, továbbá: *Herrmann, F.*: i. m. „Der Totenkult” c. fejezet: 188—202. — *Ranke, K.*: i. m. bevezető rész és passim. — *Lips, J.*: *A dolgok eredete*. Budapest, 1953. XV. fejezet: 410—433.

⁴¹ *Ranke, K.*: i. m. 6—7. — *Herrmann, F.*: i. m. 25—26.

⁴² Magyarországi népszokások. Pest, 1867. Tíz helységről, ill. vidékről ismertet halotti szokásokat.

⁴³ I. m. II. k. 318. és skk.

⁴⁴ *Szendrey Zs.—Szendrey A.*: i. m. IV. k. 304.

figyelte meg: „Más alkalommal egy magyar városban is láttam egy temetés alkalmából különös táncot. Egy ember lefeküdt a szoba közepére, kezét-lábát elnyújtva, arcát zsebkendővel betakarva, teljesen mozdulatlanul. Erre megrendeltek a muzsikusnál, fújja csak a dudán a halottas táncot. Mihelyt rákezdtek, körüljárta néhány férfi és nő énekelve, félig pedig siránkozva a fekvő fickót, összetették a kezét a mellén, összekötötték a lábát, hol a hasára, hol a hátára fordították s mindenféle játékot űztek vele.”⁴⁵ Utal arra is, hogy más helyeken lakodalom és farsang alkalmával szintén látott hasonló játékot. A 'halott' bevitele a lakodalomba ma még élő szokás, a farsangi játékok között ugyancsak szerepel.⁴⁶ Olyan adatunk azonban nincsen, ahol a temetés alkalmával kerülne sor a halott ilyenfajta megsiratására. A XVII. századi szokás egyik mozzanata (a halott körüljárása zeneszó kíséretében) emlékeztet az erdélyi sírkerülés (l. 2/k.) lejátszódására, mégsem vehetjük bizonyos történeti analógiának. *Simplicissimus* adata a halott tiszteletére rendezett lakoma szokás-körébe tartozik, s ennek emléke ma is él a halotti tor formájában. A germán, a szláv és az antik párhuzamok ismeretében azonban bizonyosra vehető, hogy a sírkerülés szokása átvétel révén került a magyar néphagyományba, s hogy a kölcsönvétel a keresztény vallási felfogással függött össze.

Az a tény, hogy adatainkban a circumambulatio balról jobbra (nap irányja) történik, lényeges mozzanat. Abban a gondolatkörben ugyanis, amelyben a halott és az alvilág (holtak birodalma) lakói között szoros kapcsolat áll fenn, a körbejárást jobbról balra (a nap irányával ellentétes) haladva végzik.⁴⁷ Az utóbbi esetben a rítus gyakorlója magához a halotthoz, illetőleg az elhalt őshöz fordultak kultikus cselekedetükkel. A keresztény egyház megbélyegezte a sötétség erőivel való kapcsolatot. Kontraképpen a balról jobbra történő circumambulatio gyakorlatát szankcionálta, s ezzel a fény birodalmához (l. napkultusz) apellált.⁴⁸ A balról jobbra haladás tehát a keresztény felfogás tükrözője. Ezért bizonyosra vehető, hogy az átvétel a középkorban (esetleg csak később) történt, szervesen beleilleszkedett a magyar temetési szokások láncolatába.

A circumambulatio (mágikus kör-húzás eszméje) nem korlátozódik a temetési szokásokra. Az élet nagy állomásait jelképező ősi, középkori és újkori ceremóniákban mindenütt előfordul alkalmazása, a magyar hiedelem- és szokáshagyomány szintén tartalmazza ezt a motívumot.⁴⁹ A variációtömeg a funkciót tekintve két csoportra osztható: 1. a megkötést kifejező eljárásra és 2. az elhatárolást, a megvédést megvalósítani akaró mágikus gyakorlatra. Példáinkban azt az általános magyarázatot találjuk, hogy a sírkerülés a halott nyugalmanak biztosításáért történik. A helyhez-láncolás, a megkötés törekvésének eszméje húzódik mögötte, kivéve az érsekcsanádi (l. 1/c.) formát, ahol a sírnak az ártó hatalmaktól való megvédése adhatott ösztönzést eredetileg a cselekményre. A circumambulatioval párhuzamosan él egy másik rítusmaradvány, amely megerősíti a halott 'megkötésé'-re irányuló sírkerülési gyakorlat feltételezését. Általánosan elterjedt szokás, hogy temetéskor a sírba leengedett kopor-

⁴⁵ *Magyar Simplicissimus*. (Szerk. és a bev. tanulmányt írta Turóczi-Trostler J.) Budapest, 1956. 248.

⁴⁶ Vö. Ferenczi I.—Újváry Z.: Farsangi dramatikus játékok Szatmárban. Műveltség és Hagyomány, IV. (1962) 33—37, 117. és skk. A lakodalomban történő halottas-játék ma is megvan az Alföldön.

⁴⁷ Knuchel, E. F.: i. m. 42.

⁴⁸ Knuchel, E. F.: i. m. 24—25.

⁴⁹ Knuchel, E. F.: i. m. L. még a 33. sz. jegyzet forrásait.

sóra rögöt, egy marék földet dobnak: elsősorban a rokonok, esetleg mások is.⁵⁰ Ez szintén a halott nyugalmanak biztosításáért történik, azért, hogy a reá nehezedő föld könnyebb legyen. Adatközlőink azonban többször utalnak arra, hogy nem szabad földet dobni a koporsóra, mert azzal csak növekedik a halottra nehezedő teher. Az etnológiai példák százai igazolják, hogy ez a kegyeletes cselekedet eredetileg a halott visszajárását megakadályozó drasztikus eljárás, a kődobás, a súly fokozásának csökevényes formája.⁵¹ A halottégetés, a zsugorított temetkezés, a szív átdöfése etc., s így a tetem fölé halmozott domb, annak körülkerítése, esetleg körülárkolása⁵² is halottól való félelem eszméjéből és érzéséből fogant védekezési mód.⁵³ Évezredekre visszamenően igazolható, hogy a nyugodni nem képes, az élőket háborgató 'visszajáró halott' képzelet azokra a személyekre vetítődött ki, akiknek rejtélyes okok miatt (szerencsétlenség, gyilkosság, öngyilkosság stb. áldozatai) derékba tört az életük, nem érték meg a természetes életkort. A titokzatos összefüggést fürkésző elme úgy ítélte meg az efféle tragédiát, hogy az illető nyilván már életében a gonosz erő (démon) hordozója volt, váratlan halála tehát természetfölötti (isteni) büntetés eredménye. Az ilyen halott lelke nem juthat be a holtak birodalmába, ahol az ősök, a bebocsátást nyert elődök tartózkodnak, ezért rövidebb-hosszabb ideig az élők közelében kénytelenek bolyongani.⁵⁴ Antiszociális, sőt olykor szadista viselkedésük miatt szükség volt a szóban forgó illuzórikus védekezésre.⁵⁵ Már most van olyan adatunk, ahol a circumambulatio és a rögdobás cselekménye összekapcsolódik (l. 1/g.), a temetés előbbi fázisában pedig mindenütt szerepel a maréknyi föld koporsóra dobása. Szerintünk ennek az illuzórikus cselekménynek a hajdani (visszatartás) értelme ment át a sírkerülésre is. Az éneklés és imádkozás (általános), a fejfa megcsókolása (l. 1/b.), alamiznasztás (l. 2/a.), a patriarchális reminiscencia (l. 11. sz. jegyzet), muzsikaszó melletti körüljárás (l. 2/k.), ugyanakkor a lustratio mozzanatairól árulkodnak.

A genesis és az adott időben és helyen végrehajtott rítus között az esetleges és tipikus megvalósulási formák hosszú sora jelentkezett, s ezek sokszor a mai gyakorlatban a csökevény (survival) benyomását keltik. A helyi színeződés (local colour) lehetőségének, az intellektuális és emocionális összetevők dinamikus viselkedése ellenére is világosan megmutatkozik a bizonytalansági tényező, amely a csökkenő vallási nevelés (hagyományozódás) és a társadalmi (falu) ellenőrzés gyöngüléséből adódik. A sírkerülés azoknak a szokásoknak a körébe tartozik, amelyekben a kereszténységet megelőző műveltségi felfogás emlékeit őrzik napjainkig. A szóban forgó rítusra mindig az egyházi szertartás befejeződése után kerül sor, mégis éppen a keresztény túlvilági elképzelés

⁵⁰ Magyar adatok: Ethnographia, II. (1891) 251. Szabolcs m., u. ott. 109. palóc, VII. (1896) 285. matyó, u. ott. 409. Nyitra vidéke; Gönczi F.: i. m. 366. — Kiss G.: Ormányság. Budapest, 1937. 129. — Dömötör S.: Őrség. Budapest, 1960. 130. — K. Kovács L.: i. m. 368. és skk.

⁵¹ Binder J.: A palócok temetési szokásaihoz. Ethn. II. (1891) 271.

⁵² Knuchel, E. F.: i. m. 116. Egy a Laténe-korhoz datált régészeti adatra utal. A sírt árok vette körül. Tschumi, O. közlését vette alapul.

⁵³ Általános eligazítást ad Lips, J.: i. m. 412. és skk.

⁵⁴ Herrmann, F.: i. m. 23. — Jensen, A. E.: i. m. 364. és skk.

⁵⁵ Herrmann, F.: i. m. 23. — Jensen, A. E.: i. m. 364. és skk. — Nippold, W.: Individuum und Gemeinschaft bei den Pygmäen, Buschmännern und Negrito-Völkern Südost-Asiens... Braunschweig, 1960. 136, 143, 148—9, 151, 154.

adott alapot szívós fennmaradásához.⁵⁶ A műveltségi kép, a szemléletmód megváltozása a szokás elmaradozásához vezet, mert a mágikus vallási koncepció nélkül képtelen egzisztálni, ellentétben a rögdobás gyakorlásával, amely már feltehetően évszázadok óta a részvét jelképes kifejezője, egy életképes transzformáció. A circumambulatio immár a múlté lesz. A mágikus-vallási szféra gyöngülése, a fokozódó altruizmus a halott- és temető-kultusz új formáit teremti meg, ahol az individuális és esztétikai igényeket tükröző áldozatok (sírkő, sírkert stb.) hódítanak teret. A fekete (gyász) színben, a halott arcának kifestésében és felöltöztetésében, a kedves személyi tárgyak koporsóba helyezésében és sok más jelképes cselekedetben az ősök tiszteletét követi az ember.

UNGARISCHE PARALELLEN UND GESCHICHTLICHE ZUSAMMENHÄNGE EINES RITUS BEI DER LEICHENBESTATTUNG

Von
I. FERENCZI

Am europäischen Kontinent war es bei dem Begräbnis allgemein gebräuchlich, dass die Verwandten des Verstorbenen das fertig gemachte Grab dreimal umschritten. Die Studie berichtet über die ungarischen Parallelen dieses Ritus und weist auf Grund europäischer und antiker Analogien auf die weiten räumlichen und tiefen geschichtlichen Zusammenhänge hin. Die Art der circumambulation (von links nach rechts) zeigt auf den Zusammenhang mit der christlichen Auffassung hin, darauf also, dass wir diesen Ritus im Mittelalter, eventuell später von unseren Nachbarn übernommen haben. Vor allem können wir an den Einfluss deutscher Ansiedler denken.

Nach den ungarischen Angaben findet die circumambulation am Grabe zur Sicherung der Ruhe des Toten und zur Verhinderung seiner Rückkehr statt. Es gesellen sich aber Handlungsmomente dazu (z. B. Singen, Küssen des Grabmals), die die Ehre gegen den Verstorbenen ausdrücken. Es melden sich hier gegenseitig Abwehr und Zuneigung. Die Abwehr konnte früher von dominanter Bedeutung sein, die circumambulation diene also zur Fesselung des Toten an sein Grab. Der Beweis dafür ist, dass man in einigen Orten während der circumambulation je eine Handvoll Erde auf das Grab warf. Dieser Gebrauch war in Ungarn allgemein verbreitet. Man tat es dann, als der Sarg in das Grab hinuntergelassen wurde. Ursprünglich diene der Grabhügel und die darauf geworfenen Steine zum Vermehren der Last, die den Toten bedrückte, damit er nicht zurückkehren und die Lebenden plagen könne, später aber wurde daraus ein allgemein verbreiteter Gebrauch, mit der symbolischen Bedeutung, dass der Tote seine endgültige Ruhe finde. Die Erklärung der circumambulation bewahrte noch deutlich die Züge der Abwehr, das heisst, ihre bindende Eigenart, obwohl sie heute schon oft als eine Handlung in Betracht kommt, die zur Ehre des Verstorbenen dient.

⁵⁶ L. Gecse, G.: Az okkultizmus titokzatos jelenségei. Filozófiai Közlemények, I. évf. 3. sz. (1964) 81—85.

A MAI URÁLI NYELVÉSZETRŐL

HAJDÚ PÉTER

E közleménynek nem az a célja, hogy tétélesen előszámlálja és értékelje az uráli nyelvtudomány újabb eredményeit. Az efféle leltár- és mérlegkészítés időről időre hasznos és tanulságos, ehelyütt azonban ezt mégis mellőzhetőnek tartjuk, minthogy hazai és külföldi vonatkozásban ilyen jellegű összefoglalások és áttekintések kellő számban állanak rendelkezésre.¹

Az eredmények méltatása alól tehát fölmentést kérve néhány gondolatot szeretnék a nyilvánosság elé tárni az uráli, de mindenekelőtt a hazai uráli nyelvészet helyzetéről általában.

Az urálistika nemzetközi jellegű tudományág lévén nem lehet mellőzni a külföldön jelentkező irányzatokat sem. Helytelen lenne persze a hazai uráli nyelvtudomány helyzetét pusztán néhány érdekelt ország finnugor kutatásának perspektívájában szemlélni. A hazai állapotokat a nyelvtudománynak az egész földkerekségre kiterjedő általános fejlődésével és helyzetével kell egybevetni.

A mai nyelvtudományt főleg az jellemzi, hogy az újgrammatikus iskolának a történeti kutatásokat egyoldalúan szorgalmazó beállítottságával szemben új módszereket és alapelveket dolgozott ki a nyelvszisztemek adekvát leírására, és ezzel a leíró nyelvvizsgálatot addigi mellőzött helyzetéből a tudomány rangjára emelte.

A szinkronikus és diakronikus nyelvészlelet következetes szétválasztása, ill. a nyelv szerkezetének működését feltáró strukturalista és a nyelv kialakulásának történetét boncolgató újgrammatikus irányzatok összeapása olyan konfliktust okozott, amelynek alapján joggal gondoltak a nyelvtudomány egységének felbomlására. Ezt a hangulatot a különböző strukturalista irányzatok ortodox híveinek és a „hagyományos” nyelvészeti konzervatív képviselőinek merev szembenállása konkretizálta. Ám az idő múlásával egyre több jelét látjuk annak, hogy sem a nyelvet fejlődésében vizsgáló, sem pedig a nyelvi rendszerek statikus állapotát feltáró nyelvészeti eljárások nem törekedhetnek kizárólagosságra. A két kutatási szempont kölcsönösen kiegészíti egymást, hiszen mindkettő a nyelvet más-más aspektusból igyekszik megérteni és megértetni. Az elmúlt évek és évtizedek fejlődése sok példát nyújtott arra, hogy a nyelv rend-

¹ Pl. Lakó György beszámolója az NyK 58. kötetében (9–32. l.), G. J. Stipa és Décsy Gy. cikkei a *Current Trends in Linguistics I. Soviet and East European Linguistics* c. kötetben (szerkesztette Th. A. Sebeok, Hága, 1963: 392–477, ill. 523–538 l.), E. Itkonen áttekintése *Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historiantutkimuksen* alalta c. könyvében (Helsinki 1961: 132–215 l.), W. Schlachter közleménye az *UJb* 35. kötetében (1964: 264–272 l.) és még jögeynéhány hasonló jellegű tájékoztató.

szerszerűségét alapelvül valló strukturalista nézetek a történeti és összehasonlító nyelvtudomány számára is jól használhatóak. A leíró nyelvészet nagyleptű előrehaladása kezdi átformálni a nyelvtörténeti kutatás módszereit is, de emellett tagadhatatlanul meg is erősítette a „hagyományos” nyelvtudomány bizonyos tételeinek érvényét. Korunk általános nyelvészetét tehát egyfajta komplexitás, vagyis kiegyenlítődés, integrálódás is jellemzi, melynek megnyilvánulásai a *Proceedings of the 9th International Congress of Linguists Cambridge, Mass. 1962* (szerk.: H. G. Hunt, Hága 1964) c. 1200 lapos kötetben közvetlenül tapasztalhatók.

Ezek a megállapítások a nyelvészet iránt érdeklődők számára ismertek. Földézésüket az tette szükségessé, hogy megvizsgáljuk, miképpen tart lépést a finnugor nyelvtudomány a nyelv általános elméletének fejlődésével.

Ha ebből a szempontból vizsgáljuk az uráli nyelvtudomány egészét, arra a meggyőződésre jutunk, hogy a módszerek és a tematika bizonyos mértékű átalakulása észlelhető, de nem mindenütt egyenlő mértékben. A hangváltozások lezajlását ma másképp ítéljük meg, mint néhány évtizede. A múlttal ellentétben vizsgáljuk a hangváltozás funkcionális szerepét, sőt az összehasonlító hangtörténet nagy újítása, hogy ma már nemcsak egyes izolált hangok, hanem egész hangrendszerek alakulását kutatjuk, és a hangrendszer tagjainak kölcsönös összefüggéseire is tekintettel vagyunk. A hangtörténeti vizsgálódásokba tehát bevonult a fonéma és a rendszerszerűség fogalma. Ezzel egyidőben vetődött fel a finnugor hangjelölés egyszerűsítésének, a fonematikus hangjelölés bevezetésének igénye. Némileg jellemző azonban tudományágunk helyzetére, hogy Steinitznek és Lazicziusnak a korai strukturalizmustól áthatott javaslatai a finnugor hangjelölés megreformálására három évtizeden keresztül a mai napig sem váltak általánossá. Pontosabban: velük kapcsolatban gyakori az a felemás állásfoglalás, amely az egyszerűsített, ill. fonematikus hangjelölést elvben (vagy bizonyos fenntartásokkal) helyesnek ismeri el, a gyakorlatba – kényelmi okokból – mégsem ülteti át.

A rendszerszerűség szemlélete alapján lendül fel a negyvenes években a finnugor vokalizmus történetének kutatása, de új megvilágításba kerül az alapnyelv egész hangrendszere meg annak történeti fejlődése is.

Az amerikai nyelvészek bekapcsolódása a finnugor kutatásokba a második világháború után nagyszerűen mutatja azt a tematikai és módszerbeli változatosságot, amely a Bloomfield, Sapir, Jakobson, ill. tanítványaik által felnevelt új és legújabb nyelvészgenerációk tevékenységét dicséri. Ha késsedelemmel is, de ez az eleven pezsgés érződik a Szovjetunióban, különösen az Észti SzSzk finnugor nyelvészeti alkotóműhelyeiben készült munkákból. A tematikai és módszerei változásokat jelzik, hogy szaporodnak az egyes rokon nyelvek morfológiai és szintaktikai rendszereire irányuló vizsgálatok, és közöttük is gyarapodik a leíró jellegű funkcionális rendszerezések száma. Rokon nyelveinkkel kapcsolatban generatív grammatikai próbálkozásokról is számot adhatunk, sőt utat tört tudományunkban az új technika is, a gépi információ-szolgáltatás.

Azok a tünetek, amelyekre fentebb röviden céloztunk (korántsem a teljesség igényével), a hazai uráli nyelvtudományra általában véve nem jellemzők vagy csak kis mértékben tapasztalhatók.

Leginkább a tematika egyoldalúsága jellemzi a hazai finnugrisztika helyzetét. A magyarországi urálistika kutatási eredményei jobbra folyóiratcikkek, tanulmányok formájában kerülnek közlésre, elsősorban a Nyelvtudományi

Közleményekben. Legfontosabb finnugor nyelvészeti folyóiratunknak 15 kötete jelent meg az utóbbi 20 év folyamán. Az ezekben közzétett finnugor nyelvészeti cikkek száma: 208. Közöttük aránytalanul magas az etimológiai-szókészletani közlemények száma (115). A hangtani-hangtörténeti (21), morfológiai (26), szintaktikai cikkek (20), anyagközlések (13), ill. egyéb (tudománytörténeti, etnogenetikai stb.) tanulmányok (13) eloszlása többé-kevésbé egyenletes, de semmiképpen nem megnyugtató, hogy ezek a témák az összes cikkek számának még a felét sem teszik ki.²

Számvetésünk szerint tehát a hazai finnugor nyelvészetnek még mindig az etimológia a legkedveltebb műfaja. Ez azért meglepő, mert rokon nyelveink közös eredetű szókészlete a rendelkezésre álló nyelvi anyag alapján szinte maximálisan fel van tárva. Számottevő szócsaládokat, lényeges új etimológiákat felfedezni napjainkban egyre nehezebb. A lehetőségek ezen a téren egyre jobban kimerülnek, s mégis 115 etimológiai közleményt számolhattunk össze, melyeknek a többsége nem is egy, hanem több (gyakran tucatnyi) szómagyarázatot tartalmaz. Indokolt ezért az a gyanúnk, hogy e cikkeknek egy része másodrangú etimológiai részletkérdéseket, újonnan megjelent szótárak adataira támaszkodó korrekciókat, kevésbé jelentős adalékokat közöl. Ezt a gyanút a bizonyosság rangjára emeli a tapasztalat, hiszen az én nevemhez is fűződnek ilyen szellemi forgácsok.

Ha e sok száz etimológia, amit húsz esztendő alatt összeírtunk, mind lényeges és alapvetően új magyarázat lenne, akkor az alapnyelv szókészletére vonatkozó felfogásunk átlag 10 évenként gyökeresen megváltozna.

Ritkán akad vállalkozó etimológusaink között egy-egy nyelv szókészleteti tömbjeinek meghatározott szempontú átfogó ábrázolására. Pedig az ilyen jellegű tanulmányok rendkívül hasznosak, értékesek. Ezért is kívánatos lenne, ha a jövőben az efféle szókészletani tanulmányok kerülnének fölénybe az etimológiai adalékokkal szemben, amelyeknek persze nem a létét, hanem az elburjánzását értékeljük negatívan. Az etimológiai irodalmunkra jellemző adalék-közölgetés funkciója hovatovább az, hogy szerzőjének hangtörténeti jártasságát, filológiai felkészültségét igazolja és tudományos munkásságát egy újabb tétellel növelje.

Az etimológia dzsungeljének védelmében hivatkozni lehetne arra, hogy 15 éve készül Budapesten „A magyar szókészlet finnugor elemei” című etimológiai szótár, amely finnugor nyelvészeink jelentős részének munkaidejét leköti és érdeklődésüket ekképp is fozozza az etimológia műfaja iránt. Mentésként mégsem fogadható el ez az érvelés. Gondoljunk arra, hogy a finn etimológiai szótár jelenlegi szerkesztői sem árasztják el etimológiai adalékokkal a finnországi szaklapokat, hanem véleményüket a szavak eredetéről, a címszó-

² Megjegyezzük, hogy a fenti kategóriák közötti határok néha elmosódnak: az etimológiai cikkek lényeges hangtörténeti kérdéseket is tárgyalhatnak és a hangtörténeti jellegű tanulmányok is tartalmazhatnak új szómagyarázatokat. Az ilyesmi ritka jelenség, az etimológiai és hangtörténeti irodalom legmaradandóbb darabjai azonban ilyen jellegűek. Mindez persze nem változtat a lényegen, vagyis azon, hogy a hazai urálistika nagymértékben specializálódott az etimológiára és a hangtörténetre. Arra vonatkozólag, hogy ez nem lenne szükség-szerű, hadd említsem meg összehasonlításképpen az urálisták első nemzetközi találkozásánál, az 1960. évi budapesti kongresszuson elhangzott nyelvészeti előadások tematikai megoszlását: az etimológiai-szókészletani előadások száma mindössze 5 volt, a hangtani-hangtörténeti előadásoké 4, s ugyanennyi előadás (4) hangzott el a finnugor dialektológia témaköréből. Ezek mellett 14 morfológiai, 3 szintaktikai és 7 egyéb előadás szerepelt napirenden.

hoz sorolandó megfelelőkről általában magában a szótárban adják elő. Továbbá: helytelen lenne azt állítani, hogy etimológiát Magyarországon csak a finnugor etimológiai szótár munkatársai írnak. Tudjuk, hogy ez a műfaj kisebb-nagyobb mértékben valamennyi magyar uralista körében kedvelt.

Az etimológia „felvirágoztatása” azért sem írható az MSzFgrE számlájára, mert e munkának voltaképpeni célja éppen annak a káosznak a felszámolása, amely a finnugor szófejtésben való tájékozódást már-már lehetetlenné teszi.³ A szótár munkatársai így hát éppenséggel nem a zűrzavar további növelésén fáradoznak, hanem nehéz küzdelmet vívnak az etimológiai tisztánlátás érdekében.⁴

Hajlok tehát arra, hogy az etimológia-írás inflációját ne – vagy ne csak – a finnugor etimológiai szótári tervmunka ihlető hatásával magyarázzam, hanem helyett inkább két másik tényezővel.

A hazai finnugrisztikában olyan szellem uralkodik, amely a hangtörténetet és az etimológiát tartja a tudományban elérhető legmagasabb csúcshoz. Ezt persze nem szokták így kimondani, de sok jel arra vall, hogy e felfogással csakugyan számolnunk kell. Ez a nézet arra vezethető vissza, hogy az urálistikában csakugyan ez a két tudományterület a legkidolgozottabb és hogy az újabb vokalizmuskutatások bizonyos mértékig szükségessé tették az eddigi etimológiai anyag felülvizsgálatát. Ez a szemlélet akkor válik veszélyessé, ha a tudományos munkára való alkalmasságot azon méri le, hogy foglalkozik-e a szóban forgó személy etimológiai kutatással. Tapasztalatom szerint a honi finnugor nyelvészet hajlamos e szemlélet érvényesítésére.

Másrészt viszont nagymértékben növeli az etimológiai adalékok művelésének népszerűségét az a szemlélet, amely a tudományos kapacitást a megírt cikkek számával méri. Kár szót vesztegetni arra, hogy a mennyiségi törekvés a tudományban is veszedelmes. Nem szabad azonban elhallgatni, hogy ilyen jelenségek helyel-közzel tapasztalhatók, és hogy ez a magatartás a tudomány művelői között is érvényesülhet. Csak ez lehet a magyarázata annak, hogy finnugor nyelvészeink részleteredményeik azonnali, ill. gyors publikálására törekszenek. E magatartásnak persze más vetületei is vannak; amelyekre itt nincsen módunkban kitérni. Annnyit azonban megemlítek, hogy a publikációk gyarapítására irányuló törekvést elősegíti a kettős (magyar és idegen nyelvű) közlés alig korlátozott lehetősége, amely egyes esetekben helyes lehet, de általános gyakorlattá nem válhat. Elriasztó példákat lehetne említeni arra is, hogy egy-egy nem is túlságosan jelentős tanulmány különböző kiadványokban három, sőt olykor négy nyelven is megjelenik nem csekély bonyaldalmakat okozva ezzel a későbbi kutatóknak (a megelőző megjelenések helyét ui. a szerzők általában elhallgatják). A több nyelvű közlést elnéző, sőt elősegítő

³ L. Lakó György: Egy finnugor etimológiai szótár szükségességéről (NyK 52:262–264).

⁴ A szótár cédula-anyaga máris nagy segítséget nyújt a kutatóknak, bár egy-egy etimológia újrafelfedezésének lehetőségét, — az ilyesmire éppen Lakónak a 3. jegyzetben említett cikke hívta fel a figyelmet — úgy látszik ez a gondos bibliográfiai gyűjtés sem küszöböli ki teljesen. A közelmúltban ui. a szótár egyik munkatársa fedezte fel újra egy magyar szónak azt az osztját megfelelőjét, amelyet több mint egy fél évszázaddal ezelőtt Szilasi Móric említett meg akadémiai székfoglaló értekezésében (Adalékok a finnugor palatális mássalhangzók történetéhez 15: AkÉrt 18/8, 1904). Igaz, hogy Szilasi még nem Karjalainen adatait idézte. Egyikünknek sem szolgált méltóságára, hogy ilyen újírás pl. velem is előfordult (Hajdú: NyK 56 : 51 ~ Lehtisalo: MSFOu 56 : 45).

szerkesztési politika a folyóiratok megítélése szempontjából sem kedvező. Igényesebb és megfontoltabb szerkesztői munka elejét vehetné annak a vélekedésnek, hogy a cikkek darab- és oldalszámával mért tudományos termelést hivatalos szervek – a folyóirat-szerkesztőségek – elnézik, sőt bizonyos mértékig támogatják.

Visszatérve az etimologizálás kérdéseire, ismételten kijelentem, hogy nem akarom támadni az etimológiát mint tudományterületet. Az etimológiát önmagában véve fontos kutatási területnek tartom, és csak azért aggódom, hogy művelésének helyes arányai eltorzultak. Az egyensúly helyreállításában sokat várunk „A magyar szókészlet finnugor elemei” című kollektív munkától, amely – remélhetőleg – jó kalauznak fog bizonyulni az etimológia útvesztőjében, ha majd egyszer elkészül.

A tematika egyoldalúságán kívül jellemzője e 20 év folyóirat-termésének a cikkekből sugárzó elvi és módszertani szürkeség. A cikkek elméleti kérdésekkel alig foglalkoznak, elméleti vagy módszertani újítást alig tartalmaznak, ami persze nem feltétlenül baj. Annál meggondolkoztatóbb az, hogy a cikkek többségéből a módszerek változatosságának a hiánya érződik. Tekintélyes részükre a rutin-eljárások alkalmazása jellemző, némelyikükre pedig még a bizonyító tényanyag mértéktelen közlése is. A cikkek terjengősségét a kifejtő rész felesleges bőbeszédűsége is fokozza. Az igazsághoz hozzátartozik azonban annak az elismerése is, hogy a szerkesztőségek általában következetesen küzdenek a terjengősség ellen, és bizonyára ezzel magyarázandó, hogy a cikkek túlméretezett terjedelme az utóbbi években fokozatosan csökken.

Ha a folyóiratcikkek után szemügyre vesszük húsz év finnugor nyelvészeti könyvtermését is, akkor megállapíthatjuk, hogy a hazai szerzők könyveinek nagy része anyagpublikáció. Az anyagkiadásban elég tervszerűen haladtunk előre és sok fontos rokonnnyelvi szótárat és szöveggyűjteményt sikerült megjelentetni. Ezek kétségkívül pozitívumai tudományszakunknak. Kár viszont, hogy a finnugor nyelvészek önálló monográfiák és összefoglalások készítésében nem nagyon jeleskedtek, hiszen alkotói energiájuk javarészt folyóiratcikkek írására használták fel. Mégis az anyagpublikáció és a monográfia viszonyában az utóbbi évtizedben biztató változást tapasztalunk.

Az anyagpublikációnak egy időben szinte egyeduralkodó volt hazánkban: 1945 és 1956 között 10 önálló finnugor nyelvészeti mű jelent meg hazai szerzőtől, ezek közül 6 anyagpublikáció, 2 oktatási segédkönyv és 2 monográfia (ívszám szerint az utóbbi két kategóriába sorolt 4 mű messze elmarad az anyagkiadások ívterjedelmétől). Ez a helyzet – úgy látszik – kezd megszűnni: a könyvalkotói tevékenység egészségesebb arányokat öltött 1956 után. Erre mutat az, hogy a legutóbbi 9 évben hazai szerzőktől megjelent könyvek közül (20) a szorosabb értelemben vett anyagpublikáció már csak 8, de ezek mellett néhány régóta nélkülözött kézikönyv, ill. oktatási segédkönyv is megjelent (8), sőt több önálló monográfia is elkészült (közülük azonban csak 4 jelent meg).

A könyvek tematikája tehát változatosabb mint a folyóiratoké, és közöttük néhány reprezentatív munkát is számon tartunk. A hazai finnugor nyelvészet legfontosabb feladatával, az urálistika eredményeinek korszerű magyar összefoglalásával azonban már legalább három évtizede tartozunk. Igaz, a magyar szókészlet finnugor tagjait bemutató szótár – sok nehézséggel küzdve és küszködve – ma már eljutott oda, hogy első kötete (vagy füzete) rövidesen

megjelenik. Az is örvendetes, hogy mód nyílt az urálistika fő eredményeit és problémáit összefoglaló egyetemi tankönyv megírására. Mindez azonban nem teszi feleslegessé egy új urálistikai kézikönyvnek, a magyar „Collinder”-nek a megírását (egy ilyen mű elkészítését a szegedi finnugor tanszék tervbe is vette: a munkát, kedvező lehetőségek esetén, 1–2 éven belül megkezdjük).

A magyar urálistika egészét tekintve tehát meg lehet állapítani, hogy az újabb nyelvtudományi irányzatok nem voltak reá számottevő hatással. A legtöbb hazai finnugor nyelvész sokáig bizalmatlanul vagy közömbösen szemlélte a nyelvtudományban mutatkozó szemléleti és módszerbeli változásokat. Ennek nyilvánvaló oka az volt, hogy a strukturalista iskolák a nyelvi rendszerek egzakt leírását szorgalmazták, az ilyen jellegű munkákat helyezték kutatásaik fókuszába, és így a történeti beállítottságú finnugrisztika a maga szempontjából nem tartotta hasznosíthatónak az újfajta nyelvészet eredményeit. Utaltunk azonban már arra, hogy a leíró nyelvészet fejlődése a nyelv általános elméletére vonatkozó kutatásokkal szoros kapcsolatban ment végbe, és eredményei bizonyos mértékben fejleszthetik a történeti-összehasonlító nyelvtudományt is. Hazánkban mégis nagyon halk visszhangra találtak e törekvések finnugor nyelvészeink között, és ez kedvezőtlen a magyar urálistika fejlődése szempontjából. Hiszen sokkal színesebbé válhatna, módszereit gyarapíthatná, eddigi beszűkített tematikáját bővíthetné, ha a nyelvészet világszerte tapasztalt fejlődését figyelembe venné és vele lépést próbálna tartani.

Kívánatos lenne, ha a történeti és összehasonlító nyelvvizsgálat eddigi módszerei mellett (és nem helyett) terjednének a modern fonológiai, morfológiai, morfológiai és szintaktikai elemzések. A nyelvemlékekkel nem rendelkező rokon nyelvek vizsgálatában haszonnal lehetne alkalmazni a belső rekonstrukció módszerét. Szélesíthető tematikánk azáltal, ha lemondunk arról, hogy urálistikán csupán „a tiszta nyelvhasznítást” értsük. Az uráli nyelvészet fogalmába és feladatkörébe ennél sokkal több belefér. „Jedem, der heute ohne vorgefasste Meinung an die Sprachwissenschaft herangeht, – írja A. Martinet – mag es ganz natürlich erscheinen, dass man zuerst untersucht, wie ein Werkzeug funktioniert, ehe man nachforscht, wie und warum dieses Werkzeug sich im Laufe der Zeit verändert.” (Grundzüge der allgemeinen Sprachwissenschaft, Stuttgart 1963, 136. l.) Nos, ez az általánossá vált alapelv a hazai urálistikában – úgy látszik – nem közkeletű. A rokon nyelvek szerkezetének, működésének megismerésére ugyanis eddig alig fordítottunk figyelmet, pontosabban szólva e nyelvek jelenének kutatását már több mint egy évszázada a nyelvtörténeti szempontnak rendelték alá. Mai szemléletünk azonban azt kívánná, hogy a finnugor nyelvek rendszereinek funkcionális leírása ne mellékes és csak immel-ámmal méltányolt feladata legyen az urálistikának, hanem a nyelvtörténettel és nyelvhasznítással egyenrangúnak elismerve illeszkedjék munkaprogramunkba. Lehetőség nyílik ezeken a munkaterületeken a nyelvészet legújabb módszereinek alkalmazására, például a matematikai nyelvészet eljárásainak hasznosítására is. E programban az egyes nyelvek és nyelvjárások rendszereinek következetesen leíró szempontú ábrázolásától kezdve egy-egy kisebb corpusú nyelvi anyag statisztikai, ill. gépi feldolgozásáig sok minden helyet kaphat. Így pl. helyet kér az urálistikában a nyelvek paramétereinek megállapítására és egybevetésére hivatott új diszciplína, a nyelvtipológia is. Ez a fiatal tudományág egyébként nem mellőzhető segítséget ad a töredékesen ismert nyelvi rendszerek rekonstrukálásában a nyelvtörténetnek is.

Kollégáimmal folytatott beszélgetések és egy szakmai tanácskozó testületben lezajlott tanulságos vita alapján jutottam arra a meggyőződésre, hogy véleményemet a hazai finnugor nyelvészet állapotáról és fejlődési lehetőségeiről az eddiginél nagyobb nyilvánosság elé kell tárnom. Állásfoglalásom e vázlatos megfogalmazás ellenére is – remélem – egyértelmű. Így hát bízom benne, hogy senki nem fogja félreérteni írásomat azért, mert nem szoltam benne a hazai finnugrisztika sikereiről. Jó eredményeink hazai és külföldi elismerése általában nem szokott elmaradni, és ezeknek ismételtetése felesleges lenne. Reájuk és az urálistika legjobb, Budenz nevéhez fűződő, hagyományaira gondolva azonban elég erősnek érzem a magyarországi uráli nyelvészetet ahhoz, hogy nehézségeit legyőzve magára találjon, gazdagabbá, változatosabbá és jelentősebbé váljon.

URALIC LINGUISTICS TODAY

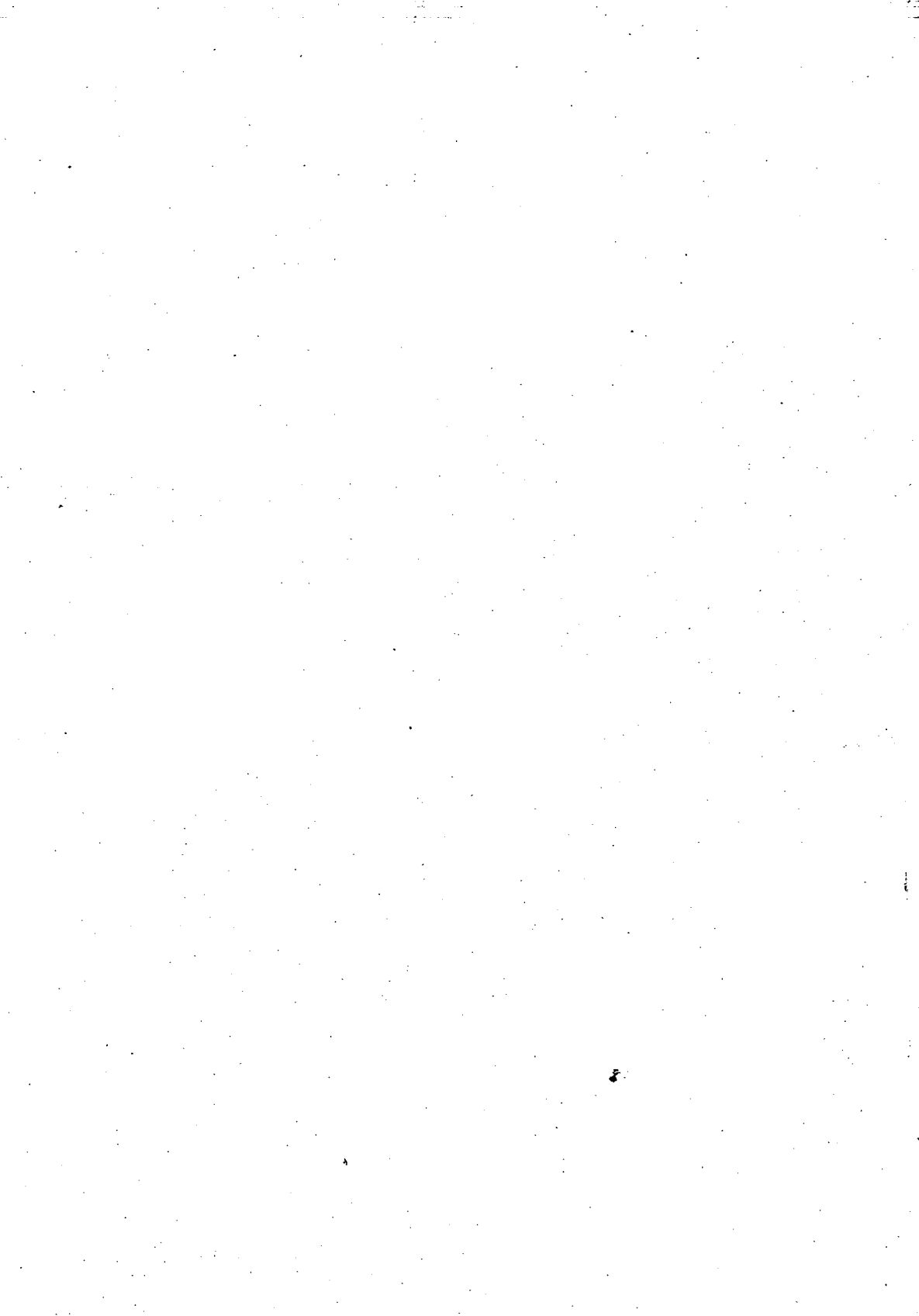
(Summary)

by

P. HAJDÚ

The present paper deals with current problems of Uralic linguistics in Hungary. Some aspects of recent investigations in this domain are disapproved of, e. g.: (1) taking too little interest in up-to-date theories of language; (2) predominance of diachronic and comparative methods in linguistic research; (3) hypertrophy of etymological comments and articles (NB. the author doesn't set a low value on etymology on the whole, but a great part of such topics seems to be, to a great extent, of secondary importance; (4) prevalence of mass-production and routine-work (the former appears often in bi- or multilingual publishing of the very same paper, too).

Uralic linguistics in Hungary may overcome these difficulties by widening its theoretical background. By applying current trends in structural linguistics, a greater variety of principles, methods and themes could be obtained in this field. This implies, however, that one must give up the old-fashioned view, according to which the principal task of Uralistics is to develop only an extensive program in „pure” comparative linguistics.

AZ -Ő -Ő KÉPZŐS IGENEVEK TÖRTÉNETÉHEZ

NYÍRI ANTAL

I.

Az 1513-ban M. fráter által másolt CzehK.-beli Sz. Bernát imádságában¹ verstörténeti és nyelvtörténeti szempontból egyaránt figyelemre méltó a következő néhány sor:

IDwõzlegy tyztõlendõ vram Jẽsus
myndõnmya zeretendõ.
Tekeencz engõm zent zõmõduel:
zyweent walo zerelmedwel.
de ha te zywedet latom:
banatomath nẽm mondhatom.
Meg fekethwlt nap leewõ zynõd.
el thawozoth ekoõõfedõ.
wyrraag dyzõd waltoztataak.
zeep orcadath saar be fogtha.
Myndõn wylagnak wylagoõõfga.
angyeloknak kywanõõfga.
el waltozoth the zepõõfedõ.
meg feketwlt ho leewõ teõõted.
Zeep orcadon halaal yelont

Az általam kiemelt két verssornak *nap leewõ zynõd, ho leewõ teõõted* kifejezéséről SZILÁDY ÁRON a következőket mondja: „*Napszín* (Nád. c. 634. l.), *hõszín* stb. a régi nyelvben is megvannak, de *nap lévõ szín, hõ lévõ szín* –

¹ Megvan ez az imádság a Thewrewk K.-ben is (295) a 3. kéz másolatában 1531-bõl (vö. VOLF, NyT. II, XVI), de — mint HORVÁTH CYRILL megjegyzi (Középkori magyar verseink, 195) — a CzechK.-belinek „modernebb, helyenként megtoldott és elrontott párja vagy éppen másolata.” — A mi szempontunkból lényeges sorok azonban a ThewrK.-ben csak helyesírásukban és egy hangtani vonatkozásban különböznek az előbbitől:

meg feketwlt nap lewõ zynõd
El tawozoth eekoõõfed!

meg feketwlth hó lewõ teõõted
zeep orchadon halal jelent

A CzechK. — mint ismeretes — ki van adva a RMNy II. kötetében és a NyT XIV. kötetében. Sz. Bernát imádságát közölte SZILÁDY ÁRON: RMKT. I, 12—21 (jegyzetei: 255—74) és HORVÁTH CYRILL: „Középkori magyar verseink” 160—70; forrása: uo., 177—89; kritikai megjegyzései: 189—98.

legalább tudomra – nem fordulnak elé. Ha az eredetiben hasonló értelmű szók állának, azon esetben még azt lehetne gondolni, hogy azoknak erőltetett fordításával van dolgunk: de minthogy a fordítást e helyen is egészen szabadnak mondhatjuk, legfeljebb az történetet meg, hogy valamely más himnusnak hasonló kifejezése lebegett a magyarító előtt, mint feljebb a *megzajosulnak* szó magyarázata közben gyanítottuk. Ha pedig ez sem kötötte a magyar verselőt, akkor valószínű, hogy a *naplévő*, *hólévő* olyan régi magyar kifejezések, melyeket a Sz. Bernát himnus magyarítója mentett meg az enyészéstől” (RMKT. I, 270; az én kiemeléseim, Ny. A.).

SIMONYI ZSIGMOND az „Igeneves szerkezetek” c. tanulmányában elfogadja SZILÁDY ÁRONNAK itt általam is kiemelt gondolatát, idézván is azt (i. m. 2, lapalji jegyzet), és e művének „*Nap-levő és társai*” c. fejezetében behatóan foglalkozik velük. Megállapítja, hogy ezek a kifejezések „egy ősrégi szerkezet maradványai” (i. m. 1), és ez meg a többi hasonló „egy-egy ragtalan névszóból s a létige igenevéből áll, ez az igenév pedig háromféle alakban jelenik meg: *lévő*, *leendő* és *való*” (i. h.). Adatai: „Megfeketült *nap lévő* színöd, eltávozott ékösségöd... Megfeketült *hó lévő* testöd, szép orcádon halál jelönt... – Ő fölsége mind pénzt, mind egyéb szükségét *elég levendőt* (*»leg lewendewt«*) akar beküldeni (1556-ból, LevT. I: 180). – *Néhai való* jó Mátyás király, sok országokat te bírál (*»ne hay walo«* 1490. RMK. 1: 29). Az *mostani való* idők (*»mostanyualo«*, Komj. SzPál 36). Az ő *nehéz való* volta (uo. 37). Kérem te kdet *erőke való* szolgálatomért (1547. LevT. 2: 6; de u. a. levélnek 1. sorában: *örökké való* szolgálatomat ajánlom). Nem vala egy *talpalat való* földje is (Melius: SzJán. 75); nem *talp alatt való*, vö. Semmi örökünk egy *talpalatné* nincs, uo. = egy talpalásnyi, talpnyi, vö. még: Egy *talp allyanné* földvel nem bir, Decsi: Adag. 30). *Vár-forma való* sátor, Thaly: Rákóczi-tár 1: 6, id. NySz. *Elmult való* esztendőben, 1653. MNy. 2: 324. Egy *testvér való* atyjafia, 1685. uo. – A *»néhai való«*, úgy mondják, a népnyelvben is él még Kőszeg vidékén. Azonfölül egy háromszéki közleményben azt olvassuk: *»Katona lévő: aki katona számba van bejegyezve; pl. katona lévő fiában volt támasza (Nyr. 2: 522)»* (i. m. 1–2).

E szerkezet ősi voltát a megfelelő vogul szerkezetek bemutatásával igazolja SIMONYI, SZILASI tanulmányának idevágó része alapján (NyK. XXVI, 141–42), rámutatván arra, hogy a vogulban az *álné* v. *álpá* 'való' igenévvel olyan szerkezetek vannak, mint a magyar *nap lévő színöd*, *hó lévő testöd*, *Egy testvér való atyjafia*, stb.-féle kifejezések. Pl. *lām-jiw álné pal sēwam* 'zelnice-fa való sűrű bozót' (= sűrű zelnice-fa bozót); *sārni álné tiniŋ tajten²* = 'arany való drága ruhád alja'² (drága arany ruhád alja); *vortinŋ álpá taw* 'kemény való gally'² azaz kemény gally (SIMONYI, i. m. 2; Szilasi, NyK. XXVI, 141–42). Vagyis – mondja Szilasi és vele együtt SIMONYI – a casus obliquus (*lām-jiw*, *sārni*, *vortinŋ*) jelöletlen marad a vogulban és ugyanígy a fenti magyar igeneves szerkezetekben is (ez utóbbit csak SIMONYI mondja). Tehát valamikor – még az ősmagyar korban is – így beszéltek: *arany való ruhaalj*, ma ezt így mondjuk: *arany-ból való ruhaalj*.

Megemlíti SIMONYI, hogy hasonló jelenségek vannak a török nyelvekben is: „az oszmanli pl. így használja az *olan* 'való' igenevet: *ölmüş olan*, szó szerint

² *tajten* itt: ruhád alja, továbbá: VNGy II, 2: 420; SZILASI: NyK. XXVI, 142; ezzel szemben SZILASI, Vog. szój. 132: *tájt* B. stb. ruha ujjá ärmel (én emeltem ki. Ny. A.)

'a megholt levő' (a halott), *jazmiş olan* 'az írott levő' (az írott); *topal olan adam* 'a sánta levő ember'" (i. m. 2).

A szerkezetet SIMONYI így magyarázza: „A jelző tulajdonképpen egy-egy előbb megvolt vagy gondolt mondat állítmányának az összevonása, mintegy a főnév jegyéül való megrögzítése. Például a *piros rózsza* jelzője ebből a gondolatból áll elő: *a rózsza piros*. Minthogy pedig a *rózsza piros* tulajdonkép a. m. a *rózsza piros van*, ebből következik, hogy a *piros rózsza* helyett is lehetséges ez a szerkezet: *a piros lévő rózsza*. Vö. idézett példáink közt: a király pénzt . . . *elég levendőt* akar beküldeni annyi pénzt, amennyi *elég leend*” (i. h.).

E magyarázat akkor keletkezett, mikor a nominális állítmányú mondatról azt tartották, hogy annak állítmánya mellől a létige hiányzik. Mivel a *piros rózsza van* mondat sohasem volt meg, nem keletkezhett ez a szerkezet sem az előbbi alapján: *a piros lévő rózsza*.

Ezért KERTÉSZ a *nap lévő színöd, hó lévő testöd*-féle szerkezeteket analógiás alakulatoknak tartja, mint a *Néhai való jó* Mátyás király kifejezést (NyK. XLIII, 93). KLEMM (Pannonh. Évk. 1916. 173) nem mond véleményt a *nap-levő* félekről, de hasonló vogul szerkezeteket említ ő is. FOKOS DÁVID (Nyr. 64: 55–56) szintén elveti SIMONYI magyarázatát az urál-altaji mondat nominális jellege miatt, és az a véleménye, hogy „A *nap-levő* féle szerkezetek . . . valószínűleg részint az 'apám volt fa' = 'fa, amely apám volt', részint az *eszeweszt, szemfájó, lábafájó* féle igenévi szerkezetek . . . hatására keletkeztek.” – Még előbb, de ugyanott: „. . . hatással lehettek e szerkezet kialakulására olyan kapcsolatok, amelyekben a *levő, való* igenév eredetibb, tartalmasabb, teljesebb 'meglévő, létező' jelentésben volt használatos, mint pl. a következő mondatokban: *Igaz és az egyházi szentelésre hatalmok lévő püspekek szentelték volt fel őket* (Veresmarty; I. SIMONYI id. m. 3. l.); kirg. 'atyjuk egy lévő testvérek' . . .” – Vö. még: N. SEBESTYÉN IRÉN: Pais Éml. 637–41.

KÁROLY SÁNDOR „Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában” c. értekezésében (Nyelvt. Ért. 10. sz., 107) azt mondja, hogy *levő* igenév a kódexekben nincs.

Úgy gondolom, hogy az előadottak után is lehet még valamit mondani a már többször idézett igenéves szerkezetekről.

Mindenekelőtt azt jegyzem meg, hogy – úgy látszik – még senki sem vizsgálta az általam kiemelt verssorokat környezetükben, és együtt sem vizsgálta őket senki sem. Különben feltűnt volna, hogy a fent kiemelt két, egymástól két sor távolságra lévő verssorban azonos mondatrészek azonos sorrendben, azonos suffixumokkal ellátva helyezkednek el, és a két verssor csak két szóban különbözik egymástól; ez a két szó is mind a két verssorban egymásnak megfelelő helyen van, szótagszámuk is azonos, és a két verssor végén lévő két szó *-d* személyraggal végződik:

Meg fekehtwlt nap leewo zynod.
el thawozoth ekofjegod.

— — — — —
meg feketwlth ho leewo testod.
Zeep orcadon halaal yelonth

Ilyen szerkezetű verssorok a vogul, az osztják és más finnugor népek költészetében lépten-nyomon találhatók. MUNKÁCSI figyelmeztet először arra, hogy a hagyományos vogul népköltés nyelvének egyik jellemző sajátága:

„I. A beszédrészek és szólamok ismétlése, mégpedig úgy, hogy a párhuzamos második mondat csupán egy-két szó változtatásával idézi újra az elsőt” (VNGy. I. köt. XL; MÉSZÖLY, ÓMSz. 243–244). Verstani szempontból Sz. Bernát imádsága itt tárgyalt sorainak megfelelő szerkezetű két-két összetartozó vogul verssort idézek MUNKÁCSI fejtegetéséből, mégpedig olyanokat, amelyek csak két szóban különböznek egymástól, úgy, mint Sz. Bernát imádságának itt elemzett két verssora:

ti māt luwä ta täp mēs, im ezen a helyen tört el az ő csontja,
ti māt nāwlä ta sais! im ezen a helyen rothadt el a húsa

(VNGy. I. köt. XL; I, 58)

vagy:

sipä jäktënë sari ülem Nyakat levágható igaz álmat
jolä ti xujeyim, [alunni] fekszem im le,
porxä jäktënë nāgrä ülem derekat levágható erős álmat
jolä ti xujeyim [alunni] fekszem im le

(VNGy. I. köt. XL; II, 2, 161)

E vogul verssorok szerkezetét összehasonlítva Sz. Bernát imádságának már többször idézett verssoraival, nemcsak azt kell elismerni, hogy az a két verssor szerkezetében finnugor örökség, hanem arra is gyanakszik az olvasó, hogy a fenti, párhuzamos két verssor valamelyik másik himnuszából kerülhetett át ebbe az imádságba, mégpedig lehet, hogy egymás után következve, de az is lehet, hogy e sorok írásakor „valamely más himnuszhoz hasonló kifejezése lebegett a magyarázó előtt”, mint SZILÁDY említette.

Ezeknek a bizonyítékoknak az alapján az a véleményem, hogy nem föltétlenül az analógia a szülőanyja ezeknek a szerkezeteknek, lehetnek azok attól független eredetűek is.

Átérve mármost a párhuzamos mondatrész-sorrendű és egymástól csak két szóban különböző, ősi igeneves szerkezeteket tartalmazó mondatok grammatikai vizsgálatára, igazat kell adnunk SIMONYINAK abban, hogy a *nap leewo zynod, ho leewo testod*, szó szerkezetek egykor csakugyan mondatok voltak. Ha tehát ezek: *nap leewo zynod, ho leewo testod*, egykor mondatok voltak, e mondatoknak *zynod*, illetőleg *testod* volt az alánya. Ezt az bizonyítja, hogy ez a két szó jelentésrattalom tekintetében egészen konkrét: 'Jézus színe', ill. 'teste'; a két igeneves szerkezet másik két tagja: *nap leewo* és *ho leewo* általánosabb fogalmi tartalmú. Ha lett volna határozott névelő e szerkezetek mondat-korában (de még a HB.-ben sincs határozott névelő, de határozatlan sincs még abban az időben), mondhatták volna így is: 'nap lévő [a] színed', 'hó lévő [a] tested',

De mit jelenthettek ezek voltaképpen?

Valószínűleg ezt: 'naphoz hasonló állapotú a színed', 'hóhoz hasonló állapotú a tested'. Azaz pontosan nem is egészen ezt, hanem: 'nap állapotban lévő a színed', 'hó állapotban lévő a tested'.

A mi tudatunkba nagyon belegyökereztek nyelvünk mai mondatbeli viszonyai, az egyes mai nyelvi eszközök általában szokásos funkciói. Pedig nyilvánvaló, hogy akkor, amikor a *nap leewo zynod* mondat volt, a *lévő* nem jelzője volt a *színed*-nek, hanem az állítmányi rész második tagja (állít-

mány: *nap lévő*), itt még nem melléknév volt a *lévő*, (mégpedig azért nem, mert nem jelző volt), hanem olyan igenév, melynek határozói funkciója egészen világos lehetett. ^{gyeult} „A háromszéki „*Katona lévő*: aki katona számba van bejegyezve...” (SIMONYI, i. m. 2; az én kiemelésem, Ny. A.) kifejezés *lévő* igenévet a közlő állapothatározó-félének érezte: „katona lévő fiában volt támasza” (u.o.), azaz: „katonaként lévő vagy katonává lévő fiában volt a támasza.” – A kódexeink igenéveit leíró szempontból jellemző KÁROLY SÁNDOR megjegyzi, hogy „Az -ó, -ő képzős igenév alkalmi használatban funkciójára nézve nagyon közel áll a *-ván, -vén (-va, -ve)* képzős igenévhez” (i. m. 73), erről pedig tudjuk, hogy még határozó a mondatban, sőt a mondaton kívül is benne van jelentésében a határozói viszonyítás ereje, ezért voltaképpen határozószó.

KÖNNYE NÁNDOR több mint nyolcvan évvel ezelőtt megállapította, hogy az -ó, -ő képzős igenévek között szép számmal vannak olyanok, melyek, „ha valamely helyet, eszközt v. egyéb szert jeleznek, azok előtt az igecselekvést úgy jelölik, mint a reávalóságot, azon célra valóságot (KÖNNYE NÁNDOR kiemelése). Pl. *háló-szoba* = hálásra való szoba, *lévő-kanál* = evésre való kanál; miért is, habár ez igenévek eredetileg nomen agentis-ek v. nomen actoris-ok, belső jelentésük alapján elnevezhetnők őket céljelzőknek (ez is KÖNNYE kiemelése); mert csakugyan azt jelzik, hogy az illető tárgy mire való” (Budenz Album, 196–98).

Azt, hogy ezek az -ó, -ő képzős igenévek eredetileg nomen agentisek vagy actorisok, BUDENZET (UgAl. 190) követve állítják, de be nem bizonyították, sőt a nyelvi tények azt mutatják, mint MÉSZÖLY GEDEON széles körű és igen alapos vizsgálat alapján megállapította, hogy az -ó, -ő, -á, -é, és a -va, -ve képzős igenévek meg az -á, -é időjeles igealakok végződése tövéghangzó + finnugor lativusi *-k > ugor *-γ suffixumos alakok, tehát határozók voltak (Mészöly, Nyr. XXXVIII, 347; A HB. tárgyas elb. múlt alakjai magyar és finnugor szempontból. 120–121; Nyelvtört. fejt. 67–84; 90–112; ÖMSz. passim). Rámutat Mészöly arra is, hogy a vogulban az az igenév, mely a magyar -ó, -ő képzős igenévnek megfelel, -nə suffixummal van képezve, és ez azonos a vogul -nə lativus raggal (Nyelvtört. fejt. 19): „*kwolnə* (*kwol*: ház) *minəs* 'házba ment' Vog. Nyj. 8; *tusnə* (*tus*: vadászat) *miñäntəm* (vadászat-ni) *mönyék'* (262); *ta lawnə* (*law*: mond) *jámas* 'azt mondani jó' (43); *wəχnə* (*wəχ*–: ver) *jiw*: csép', szó szerint: 'verni [való] fa' azaz 'verés-célú fa' (w=β).” – Ezért mondja teljes joggal MÉSZÖLY, hogy „A régi, jól-tett uram' eredetileg azt jelentette, hogy 'jól tévő állapotban uram', a régi, gonosz-tévé ember' eredetileg azt jelentette: 'gonosz-tévő állapotban ember'; a magyar nyelv történeti mondatában nagy szerepe van a jelzőül alkalmazott határozónak. (A vogul lativus -nə raggól is a magyar melléknévi igenév képzőjével azonos igenévképző lett.)” (Nyelvtört. fejt. 99; valamennyi kiemelés Mészölytől való).

A mai grammatikai szerkezetek jelentés- és mondattani viszonyai annyira beleyökereztek a mai társadalmi tudatba, hogy rég letűnt idők nyelvi kifejezéseinek jelentéseit és szintaktikai kapcsolatait is csak mai szemmel tudjuk nézni és értékelni. Amikor ezeket a XVI. században is már csak két mondatban előforduló igeneves szerkezeteket akarjuk megmagyarázni: *nap lévő színöd, hó lévő testöd*, csak úgy tudjuk megérteni, ha egykori mondat-előzményeikre tagoljuk, vagyis: *nap lévő*: állítmány, *testöd*: alany. De akkor világos lesz

az is, hogy a *lévő* nem lehetett jelzője a *testöd*-nek, hanem: az állítmánynak volt a része. Ha nem volt jelző, nem is lehetett melléknévi jelentése, hiszen a melléknévi igenév eredetileg határozó volt, és jelzői szerepben vált, melléknévvé. Ezért a *lévő* az állítmány állapotának a kifejezésére szolgált. Ezért nem volt az igenév előtti névszón eredetileg határozórag. A fenti igenes szerkezet mondat-előzményének idején az -ó, -ő, képzős igenév még nem volt melléknév, legalábbis az efféle szerkezetekben nem lehetett az. Hasonlóképpen kell szemlélnünk és magyaráznunk a rokonnyelvi igenes szerkezeteket is, ha azok eredetét akarjuk megvilágítani. Mikor azonban az igenes mondatból szószervezett lett, mégpedig: jelzős, a társadalmi tudatban szükségképpen átrendeződött a nyelvi kifejezés tagjainak egymáshoz való viszonya: a *nap lévő* jelzője lett a *színöd* egykori mondatalanyának, és ekkor a *lévő* határozói viszonyjelölő volta elavult, egyszersmind melléknévvé vált (jelzői szerepe miatt), de a még mindig benne lappangó határozói viszony az igenév előtti szerkezeti tagra siklott át, és ekkor már ez lett az értelme ennek az igenes szerkezetnek: 'napként lévő színed', 'naphoz hasonló színed'. Hasonlóképpen: *örök való* [a] *szolgálatom* (mondat) > *örök való* (jelző) *szolgálatom* (jelzett szó); és a határozói viszonyokat az igenéről az előtte lévő szintagma-tagra való átsiklásával határozóragot is felvett nagyon sokszor az igenév előtagja, és lett az előbbi igenes mondatból: *örökké való szolgálatom*, mai szószervezet Így keletkeztek az -ó, -ő suffixumos igenevek előtagjainak különféle határozóragos alakjai.³

E tanulságok felhasználásával visszatérve a Sz. Bernát imádságának itt fejtegetett két sorára, megállapíthatjuk, hogy azoknak értelme az igenes szerkezeteknek az imádságba való bekerülésekor a következő volt:

'Megfeketült [egykor] nap állapotban lévő színed,
eltávozott ékességed.'

'Megfeketült [egykor] hó állapotban lévő tested,
szép orcádon a halál megjelent.'

Vagyis: az egykor mondat *nap lévő színöd, hó lévő testöd* alany lett, állítmánya: megfeketült.

Végül még azt a megjegyzést teszem, hogy a *nap lévő színöd, hó lévő testöd* egykori mondatoknak szószervezetekké való alakulása jól mutatja azt is, hogyan lett az egykori állítmányból (*nap lévő, hó lévő*) jelző, az alany (*színöd, ill. testöd*) jelzője.

II.

Hogy az -ó, -ő képzős igenév suffixuma tövéghangzó + finnugor lativusi *-k > ugor -γ ősmagyar-ómagyar -γ > ómagyar -é, á, -ő, -ó, azt talán az alábbiakkal is sikerül megerősíteni, illetőleg: az -ó, -ő képzős igenevek itt is

³ Ha a *nap lévő* és *hó lévő* nyelvi kifejezéseket tovább elemezzük, arra a valószínű feltevésre jutunk, hogy nyelvünk történetének még eredetibb fokán ezek is mondatok lehettek, vagyis *nap lévő* azt jelentette: 'die Sonne befindet sich in seiendem Zustand', és *hó lévő* 'der Schnee befindet sich in seiendem Zustand'; ezek a mondatok hasonlóak ahhoz a már kéttagú finnugor mondatípushoz, melyet RAVILA *lintu lentävä* a 'madár repülő' alakban rekonstruált (FUF. XXVII, 108—36).

fejtegetett magyarázata rávezet egy eddig meglehetősen homályos eredetű szónak a megfejtésére, legalábbis igen valószínű eredetére.

Az *éh, eh, eh, é* 1. 'fames, hunger', 2. 'famelicus, jejunus, impastus, hungernd, hungriq' eredete az EtSz. és a SzófSz. szerint ismeretlen. MÉSZÖLY élete végén néhány sorban megírta e szó eredetéről való véleményét. Mivel – mondja kis cikkében MÉSZÖLY – a vogul az 'éhes' fogalmát a *sim 'szív' szóval fejezi ki*, és az *éh 'belső-rész'-t és 'szív'-et jelent*, „nyilvánvaló, hogy a magyar *éh 'hungriq'* ezzel a 'cor, intestinum' jelentésű *éh ~ ih < juh ~ job < junh ~ jonh* szóval azonos, s a 'famelicus' jelentés a 'cor, intestinum' jelentésből keletkezett" (Népr. és Nyelvtud. III–IV, 11).

A 'cor, intestinum' jelentésű *éh* azonban mélyhangú: *éha, éhában, éhának* stb. (EtSz.), a 'fames', 'famelicus' jelentésű *éh* viszont mindig magashangú: *éhes, ehes, éhség* BécsiK. I. stb. (EtSz.). Továbbá: az *éh* nyílt e-vel is előfordul: *éhség* BécsiK., MünchK., viszont: a 'cor, intestinum' jelentésű *éh* soha.

Ezért a 'fames', 'famelicus' jelentésű *éh*-nek az alábbi magyarázatával próbálkozom.

A *dolog-té-nap* 'dolog tevésre nap', 'dologtevő nap' (MTsz.) igeneves szerkezetben a *té* a *tevő*-igenévnek az előzménye (MÉSZÖLY, Nyelvtört. fejt. 95). De megvan még a *té*-igenévnek tárgyas múlt idejű 3. személyű funkciója is a Szigeti Veszedelem XI. részének 70. versében (a NySz.-ban, III. kötet 615: hibásan a Zrinyiász II. rész 15. verse van az idézet helyéül megadva):

Mint *ifjonyu menykú porrá té* sisakját
Vidnak, meg töréis haragös homlökát

(Széchy-féle kiadás, 207)

Es megvan, meg is volt a *té* igenévnek ez a múlt idejű funkciója a háromszéki székely nyelvjárásban is (vö. LÖRINCZ: Magyar Nyelvészet VI, 216; KRÄUTER, A v-tövü igék. NyK. XLII, 321. és kny. 7; EtSz. II, 66).

Hasonlóképpen van az *észik* igének is *é* jelentő mód múlt idejű egyes 3. sz.-ű tárgyas ragozású alakja (LÖRINCZ: i. h.; KRÄUTER, A v-tövü igék. i. h.; EtSz. II, 66), de megvan ez az *é* melléknévi igenévi szerepben is legalább két nyelvjárásban. A kiskunhalasi *é-fót* 'kisgyermek álladzója' (MTsz.) előtagjában lévő *é* kétségtelenül az 'evő' jelentésű régi *é* igenévvel van dolgunk. Az *é-fót* ugyanis voltaképpen azt jelenti: 'evés alkalmára használt ruhadarab', 'evés céljára folt, azaz evés alkalmára használt folt'; *é-fót*-ot ugyanis evésre szoktak nyakába kötni a gyermeknek. Azt hiszem, hogy ez az *é* vitathatatlanul az *észik* igeneve.

Van a népnyelvben *é-szër* is. (Sopron m. Miháli, Kisfalud), *ie-szër* (Rábaköz, Bósárkány, MTsz.) 'falánk, a ki sokat eszik, s mégis sovány'. Tudjuk, hogy a *szër*-nek van 'valamire kész' jelentése is (MTsz.), ezért *é-szër* csak ezt jelentheti: 'evésre szer, evésre mindig kész, falánk'. Ebben az igeneves szerkezetben is – hogy én is úgy mondjam – *céljelző az é, sőt egyenesen célhatározó*.

Van *éh-nyál* is (Abaúj megye, Kiskunhalas, MTsz.) 'étlen vagy éhes ember nyála, pl. reggel evés előtt való nyál, a mellyel a nép, kivált a fájós szemet szokta kengetni' (Abaúj m.); *Oan szaga vót* [a bográcsos húsnak], *hogy az éh nyála kicsorodul az embörnek* (Kiskunhalas).

Az *éh-nyál* tehát 'evésre szolgáló nyál, evés céljára nyál', és én úgy vélem, hogy ez az *éh* a végén levő *-h=val* az *é* 'evő' igenévnek a változata, mégpedig

közvetlen-hangtani és alaktani változata, vagyis az *éh* végén-lévő *-h*-az ugor-
 ősmagyar-ómagyar *-y* igenévképzőnek a megkövült maradványa, annak zöng-
 gétlenné gyöngült alakja, a TihAl-beli *meneh*-nek a XX. századot megért
 testvére.

Hogy az *éh* valóban jelentheti és jelentette azt: 'evő', sőt: 'ragadozó', az
 kétségtelenül kitűnik a következő adatokból. KulcsK. 40, XXI. zsolt., 14:
 Meg tartottak w zayokath een reyam mykeppen *eeh orozlan* ~ KeszthK. 39:
 Meg tartottak (sic!) w zayokath een reyam mykeppen *eeh orozlan* ~ DöbrK.
 44: O zaiokoth rám tattak, ment *ragadozo ryvo orozlan* ~ BatthyK. 229: Meg
 nitottak az ő fjaiokat en ellenem: mint az *ragadozo* es ordito orozlanoc ~ 22
 psalmi, 14: avaatat kitansa minua vastaan, niinkuin raatelevat, kiljuvat leijon-
 at. ~ Aperiuerunt super me os suum, sicut leo rapiens et rugiens. ~ Sie sperren
 ihren Rachen wider mich auf, wie ein reissender, brüllender Löwe.

Az idézett zsoltórokban az *eeh* 'ragadozó' (tehát ez is igenév), 'raatelevat',
 'rapiens', 'reissender': igenevek (a finn megfelelő többesben van, mint a szintén
 protestáns BatthyK. megfelelő helye), és jelentésben is egymás megfelelői. Ez is
 azt bizonyítja, hogy a magyar *éh* igenév, jelentése pedig a fenti idézetekben:
 'ragadozó, rapiens, raateleva, reissend'. Az *éh farkas* is (NySz.) 'ragadozó far-
 kas'; az a vélemény róla – nem ok nélkül –, hogy vérengző és mindig éhes,
 és az állatok egyik legnagyobb veszedelme. Ezért van róla közmondásunk is:
Ehétném, mint a farkas (NySz.); Csikban ezt úgy mondják: *Ojan é vagyok,*
mind a farkas (MTsz.); *éh ember* 'éhes ember'; ez a jelentés is megvan a biblia
 nyelvében. Máté XXV, 42: NagyszK. 104: *Eh* valeec nem eltetetők. ~ MünchK.
 31vb: mert en *éhezem* τ nē adatok énnékem énnén. ~ Sillä minun oli nälkä,
 ja te ette antaneet minulle syödä; ~ *Esurivi* enim, et non dedistis mihi mandu-
 care: ~ Denn ich war hungrig, und ihr habt mich nicht gespeist; C. 509:
 impastus – *éh*, azminemet – MELICH helyes olvasata szerint: *az mi nem ett*
 (=evett; Cal., 152, lapalji jegyzet).

Láttuk, hogy az *é-szer* 'falánk', voltaképpen: 'evésre szer, evésre kész'.
 Nos, az udvarhelyi *eh*-nek is van efféle jelentése: *Ősznek, isznak, de azé mégis*
örökké ehők, szonnyak [=szomjak] *lösznek* (MTsz.).

Vegyük ehhez hozzá azt, hogy a latin *esurio* 'enni kívánok, éhes vagyok'
 régi magyar nyelven és nyelvjárásban: *éh* vagyok, és a latin *esurio* 'enni kívá-
 nok, éhes vagyok' a latin *edo* 'eszem' igével egy töről származik (Walde-Hof-
 mann: LatEtWb.); gondoljuk meg azt is, hogy a nyelvjárási *é-kop*, *é-kopp*
 'üres nyelés, száraz korty'; *Nyeli az ékoppot* (Székelyföld); *Eszel ékoppot* 'kop-
 lalsz' (Kolozsvár, Szolnok-Doboka, MTsz.) – voltaképpen azt jelenti: 'evésre
 csak a nyálát nyeli és közben a foga koppan', világos lesz előttünk, hogy az
éh ~ *eh* ~ *é* a fenti összetételekben és kifejezésekben az *észik* ige *é-* vagy *-é* tö-
 vének igenévképzős alakja, és a *-h*-vá gyöngült igenévképző a szó végén el is-
 tűnt, mint ahogy egyébként az egykori igenévképző már az ómagyarban bele-
 olvadt a tövégi rövid magánhangzóba, és így jött létre az *-ó*, *-ő* melléknévi
 igenévképző *-é* és *-á* változataival együtt. *mint tudjuk*.

Jelentéstani és alaktani tekintetben tehát elfogadható az *éh*-nek és társai-
 nak az *é* ~ *é* 'edere' ige *-y* igenévképzővel való alakulása. Az a kérdés, igaz-
 zolható-e ez a magyarázat hangtani oldalról. Az *éh* az adatok szerint eredeti-
 leg nyílt e hanggal hangzott származékaival együtt: *eh*, vö. BécsiK, 1. *éhség*,
 MünchK. 85. *éhségéc*, uo. 147. *éhhél*, Dévai *éhség*, stb. (EtSz.). – Ezek és még
 sok más adat azt bizonyítja, hogy az *éh* magánhangzója a régi magyar nyelv-

ben nyílt rövid *e*-vel vagy hosszú *ē*-vel hangzott, de van erre példa a mai nyelvjárásokban is. Ilyen pl. az *élg* sokféle használatos *ehős*.

A hangtani vizsgálatok azt mutatják, hogy *h* előtt a zárt *ē* vagy *é* nyíltabbá válhat, és erre a jelenségre éppen a BécsiK.-ből tudunk példákat idézni.

A *tész* ige tövében zárt *é* az eredeti hang. Ennek megfelelően csakugyan zárt *ē*-t találunk a BécsiK.-ben pl. a következő esetekben: 7. *tézem* = faciam; 1. *Tegen* = faciat; 8. mit *ténnem* kelléjsec = quid facere debeam; 2. *ténnétéc* = facere, stb. – Ezzel szemben, ha *h* következik az eredeti zárt *ē* után, a BécsiK.-ben a *h* előtt *è* betűt találunk, ami a nyílt rövid vagy hosszú *e* hang jele lehet csak. Az alább következő esetekben mindig nyílt rövid *e* hangot kell olvasnunk a *h* előtt: BécsiK. 14. nag *tèhèt'leggèl* = in virtute magna; 15. *otèhèt'leggènc* mendz fèrègèt = universum exercitum virtutis suae; 19. *tèhèt'leggèt* = virtutem, stb. –

Hasonlóképpen zárt *ē* van a BécsiK.-ben a *lész* ige minden *h* nélküli alakjának első szótagjában. Pl. 16. *Lègètéc* = estote; 14. *lègènc* = sint; 7. *v* holual *lèuèn* = et facto mane, stb.; de *h* előtt nyílt rövid *e*-vel (*è* betűvel): 15. *lèhèt'uala* = esse poterat, *lèhèt'vala* = esse poterat; 16; *lèhèt'uala* 'ua.', stb.⁴

Erre lehet ugyan azt az ellenvetést tenni, hogy az első szótagbeli *è* > *e* változás a *-het* képző rövid nyílt *e*-jének a hatására történt, de ez könnyen megcáfолható. Azt látjuk ugyanis, hogy az első szótag zárt *ē* hangja nem változik meg a BécsiK.-ben, ha a következő szótagban nyílt *e* van, pl. BécsiK. 16. *Legètéc* = estote; 15. *altal menèt* = viae transitus; 4. malasztot *lèltèm* (olv.: malasztot lèltem) = inveni gratiam; 3. lèlèndem (olv.: lèlèndèm) = reperero, stb. A példák számát nagyon meg lehetne növelni.

Ezek a hangtani bizonyítékok azt mutatják, hogy már a XV. században volt *è* > *e* változás *h* előtt.

Az előadott hangtani, alaktani és jelentéstani vizsgálatok egybehangzó bizonyossága alapján az *é-fót*, *é-szèr*, *é-kopp*, *éh* oroslán, *éh* farkas, *éh* ember stb. első tagját, valamint az *é* vagyok névszói részét, továbbá az *éh*, *eh* minden származékának *éh*, *eh*-tövet az *észik* ige *è*- vagy *é*-tövéből finnugor *-*k* > ugor *-*γ* > ősmagyar, ómagyar > -*γ* > -*h* suffixummal alakultnak tartom, és az a véleményem róla, hogy a *(-h)* az igenévképző egykori maradványa, vagyis az *éh*, *eh*, *é* úgynevezett melléknévi igenév, és etimológiailag, szerkezetileg azonos a háromszéki (én *ém*, te *éd*), *ő é*, azaz 'ő évé v. évé' múlt idejű igealakokkal. Az *éh*, *é* és többi változatainak eredeti jelentése 'evésre' v. 'evő állapotban' volt, ebből fejlődött az 'éhes, falánk, ragadozó', stb.

Az *é-fót* 'evés céljára folt', az *é-szèr* 'evésre kész, falánk', az *éh-nyál* 'evés előtt való nyál' igeneves szerkezetek igenevének határozói jelentésárnyalata ez igenév egykori határozó voltának a következménye, egykori fgr. lativusi *-*k* suffixumos eredetének a bizonyítéka, az *éh*, *h* hangja e lativus ragnak korunkban is meglévő maradványa.

⁴ Lényegileg ugyanúgy IMRE SAMU: NyÉrt. 43 : 53—4.

ZUR GESCHICHTE DER MIT *-ő, -ö* GEBILDETEN UNGARISCHEN
PARTIZIPIEN.

Von

A. NYÍRI

Der Verfasser beweist, dass in dem aus dem Anfange des XVI. Jhs. auf uns gekommene Hymnus Sankt Bernats Vers-Eigentümlichkeiten finnisch-ugrischen Ursprungs vorzufinden sind. In dem genannten Hymnus gibt es nämlich von einander zwar fern liegende zwei Zeilen, in denen aber die einzelnen Satzteile in paralleler Reihenfolge mit gleichen Suffixen versehen sind. Diese zwei Verszeilen unterscheiden sich nach einer finnisch-ugrischen Versbau-Variante nur durch zwei Wörter, die sich aber an einander entsprechender Stelle mit gleicher Silbenzahl befinden. In diesen Verszeilen finden wir ein altes Partizip: *lévő* in zwei, gleichfalls uralten Syntagmen: *nap lévő*, wörtlich 'Sonne seiend' und *hó lévő* 'Schnee seiend'. Am Ende der zwei Verszeilen sind die Wörter mit dem Personensuffix *-d* versehen. Die zwei uralte Struktur aufweisenden Zeilen sind in heutiger Rechtschreibung und in wörtlicher Übersetzung: „Megfeketült *nap lévő szinöd* . . . / *megfeketült hó lévő testöd*.” = 'Es wurde schwarz dein Sonne seiendes Gesicht, es wurde schwarz dein Schnee seiendes Leib'; frei übersetzt: 'Es wurde schwarz dein der Sonne ähnliches Gesicht, es wurde schwarz dein dem Schnee ähnliches Leib.'

Die Syntagmen: *nap lévő szinöd* = 'dein Sonne seiendes Gesicht,' *hó lévő testöd* = 'dein Schnee seiendes Leib' waren ursprünglich Sätze, wo *nap lévő* und *hó lévő* Prädikate waren, *szinöd* und *testöd* aber Subjekte.

Wenn wir diese Syntagmen weiter analysieren, kommen wir zu dem Resultat, dass die Ausdrücke: *nap lévő* 'Sonne seiend' und *hó lévő* 'Schnee seiend' auf einer noch ursprünglicheren Stufe der Sprache: Sätze finnisch-ungarischen Ursprungs waren nach dem: *nap lévő* 'die Sonne befindet sich in seiendem Zustand' und *hó lévő* 'der Schnee befindet sich in seiendem Zustand' bedeutete, wo *nap* und *hó* Subjekte waren, *lévő* aber das Prädikat war. Diese Sätze sind wohl gleicher Struktur, wie der von RAVILA rekonstruierte schon zweigliedrige Satz: *lintu lentävä* 'der Vogel fliegend' genauer: 'der Vogel in fliegendem Zustand' (FUF. XXVII, 108—36).

Wir sehen also, dass die Sätze aus dem Anfange des XVI. Jhs.: „Megfeketült *nap lévő szinöd* . . . / *megfeketült hó lévő testöd*” durch Jahrtausende entstanden sind, deren Ursatzkern: *nap lévő* war, dieser Satz wurde dann das Prädikat des weiter entwickelten Satzes: *nap lévő* [a] *szined*. Die nächste Entwicklungsstufe dieses Satztyps war: *Megfeketült nap lévő szinöd*, wo *nap lévő szinöd* das Subjekt, *megfeketült* das Prädikat ist.

Im zweiten Teile des Artikels behandelt der Verf. die Etymologie des ung. Wortes *éh* 1. 'fames, hunger', 2. 'famelicus, jejunos, impastus, hungernd, hungrig'. Nach den Beweisen ist das ung. Wort *éh* ein mit dem Latinsuffix *-k* > *-γ* > *-h* > *-∅* gebildetes Partizip; der Wortstamm *é-* ist mit dem Verbumstamm *é- ~ ë-* 'essen' gleich (vgl. *é-sz-ik* 'er isst'), so dass das ung. Wort *éh* 1. 'hunger', 2. 'hungernd, hungrig' nach seiner Konstruktion mit der des aus dem Jahre 1055 bekannten *meneh* 'gehend' identisch ist. Es muss noch hinzugefügt werden, dass die Variante von *éh* 1. 'hunger', 2. 'hungernd, hungrig' *é* ist, die auch als Präteritum des Verbs im Ungarischen gebraucht wurde: „*ő é*” = 'er ass'.

A MAGYAR STILISZTIKA INDULÁSA

(A mai stilisztika és stilisztikatörténetünk kezdeti szakaszának vizsgálati problémái)

SZATHMÁRI ISTVÁN

1. A második világháború után, de különösen az utóbbi években külföldön és – kissé megkésve – hazánkban is az érdeklődés középpontjába került mind elméleti, mind gyakorlati síkon egy, a nyelvészet és az irodalomtudomány határán álló tudományág: a stilisztika. Ennek igazolására az Európa-szerte nagy számban megjelent rendszeres munkák felsorolása helyett (vö. a legújabb magyar stilisztikai kutatásokra is: SZATHMÁRI ISTVÁN, *A magyar stilisztika útja*. Bp., 1961. Bevezetés XIV–XVI. és *Stilisztikai bibliográfia* 545–681) csupán néhány jellemző jelenségre utalnék. A „Fédération Internationale des Langues et Littératures Modernes” nyolcadik, liège-i kongresszusa zömben a stílus legkülönbözőbb (az egyes nyelvekre is alkalmazott) kérdéseivel foglalkozott (*Langue et Littérature*. Paris, 1961. 448 l.). – Ugyanezt példázza más, de nagyon érdekes módon az, hogy JEFIMOV a művészi stílus problematikájának szentelt több mint ötszáz lapos művében önálló nyelvészeti tudománynak nevezi a művészi nyelv stilisztikáját, tehát valójában a stilisztikának egy részét – igaz, hogy valóban a legfontosabb részét: „Появление новой самостоятельной филологической науки — науки о языке художественной литературы — определяется всем ходом развития современного языкознания и литературоведения... Как и всякая наука, она умеет свой предмет изучения, методы и разностороннюю проблематику.” (A. И. Ефимов, *Стилистика художественной речи* Москва 1961. 2. 5.) – Végül hasonlókról tanúskodik ÜLLMANN ISTVÁNNAK a Kilencedik Román Nyelvészeti Kongresszuson Lisszabonban 1959-ben „Választás és kifejező érték” címen elhangzott előadása (magyarul megjelent a Szegei Tanárképző Főiskola 1963-i Évkönyvében, 159–66).

2. Vajon mivel magyarázható a stilisztikának ez az életörése? Úgy gondolom, mindenekelőtt a mai, ún. funkcionális stilisztikának a közvetlen gyakorlati voltával. A stilisztika gyakorlati jellege két síkon mutatkozik meg. Egyrészt abban, hogy megtanít a mondanivaló legmegfelelőbb, azaz legcélyszerűbb és leghatásosabb kifejezésére. Ismeretes, hogy a nyelv mind szókincsében, mind nyelvtani szerkezeti elemeiben, megoldásaiban több lehetőséget kínál számunkra mondanivalónk közlésére. Más szóval, a nyelvben vannak rokon értelmű szavak, kifejezések, továbbá rokon értelmű nyelvtani elemek, szerkezeti megoldások; a megfelelő műszóval; lexikológiai és grammatikai szinonímák. – Mondhatjuk pl. a magyarban, hogy „Azután rendet csináltam.”, de színe-

sebben így is: „Azután rendet *teremtettem*.” Vagy: „*Nagy gondban vagyok* a sok baj miatt.” ~ „*Fő a fejem* a sok baj miatt.” S bizonyára nem „véletlenül” élt József Attila Éhség című versében az *eszik, étkezik, táplálkozik, fogyaszt* stb., illetőleg *fal, zabál, tömi a fejét* stb. szinonimasorból először a „közömbös”, tényközlő *eszik*, majd éppen a nagy jellemző erejű *fal* igével:

A gép megállt. Elfáradt por kering
fölte, mint az őszi köd meg pára,
s rászáll az emberek hajlott nyakára,
kik *esznek* most. Átizzadt szennyes ing

hűl a vállukra. *Fal, fal* egyre mind . . .

Továbbá: azt a mondatot, hogy „Vendégünk már holnap *megérkezik*.” így is jelezhetjük egy kissé határozottabban s más árnyalatban: „Vendégünk már holnap *meg fog érkezni*.” Végül az udvarias kérdés négy fokát érezzük ki a következő más-más szerkezetű mondatokból: „*Legyen* szíves megmondani, hogy . . . !” ~ „*Lesz* szíves megmondani, hogy . . . ?” ~ „*Lenne* szíves megmondani, hogy . . . ?” ~ „*Nem lenne* szíves megmondani, hogy . . . ?” – Amikor tehát beszélünk vagy írunk, tulajdonképpen az efféle lehetőségek, mondhatnánk: stilisztikai variánsok között válogatunk. A stilisztika éppen ennek a válogatásnak a szabályait rögzíti, azaz arra tanít meg, hogy mondanivalónk közlésére annak tárgyától, céljától és különböző körülményeitől függően milyen szavakat, kifejezéseket, nyelvtani elemeket és megoldásokat válasszunk (mind ebbe természetesen a közlő alany mint subiectum is beleszól!), hogy közlésünk az adott esetben a legcélszerűbb, a leghatásosabb legyen. (A válogatás körülményeiről I. ULLMANN idézett tanulmányát.) M. CRESSOT így fogalmazza meg a stilisztika feladatát: „Notre tâche est d'interpréter le choix fait par l'usager dans tous les compartiments de la langue en vue d'assurer à sa communication le maximum d'efficacité.” (Le style et ses techniques. Paris, 1951. 2.)

A stilisztika gyakorlati jellege másrészt abban mutatkozik meg, hogy – az előbb vázolt folyamatot mintegy visszapergetve – hozzásegít a tartalom és forma egységét szemmel tartva, de a legfontosabb formai elemek: a nyelvi, – illetőleg a szövegben már – stílári eszközök „stilisztikai mondanivalóját” is feltárva a szépirodalmi művek teljes értékű megértéséhez, élvezéséhez. – Vajon egyáltalán megértenénk-e pl. a szimbolizmusnak, sőt a magyar szimbolizmusnak az ismerete nélkül A fekete zongora, a Kocsi-út az éjszakában, a Vörös szekér a tengeren stb. című Ady-verseket? A szavak, szókapcsolatok pusztá jelentésén túl a stilisztika és a stílustörténet segítsége nélkül megsejtetik-e az igazi mondanivalót a következő vers- és regénycímek: Babits: Fekete ország; Móricz: Sárarany, A fáklya (ez utóbbival kapcsolatban gondoljunk az Úri muri rendkívül szuggesztív záróképére is: „A tűz ropogott, az állatok, emberek vesztül bögték, ordítottak. A hajnalban az Alföld közepén egy tűzfáklya mutatott az égre, a tűz, a tűz, a szent tűz, amely minden rosszat megemész . . .”; vö. még „Zsarátnok” város a Rokonokban); Krúdy: A vörös postakocsi; Kaffka: Színek és évek; sőt Fejes Endre: Rozsdatemető; stb., stb. A stilisztika igazíthat el a képek, hasonlatok, metaforák, szinesztéziák s a mai, nehezen vagy egyáltalán be nem sorolható szóképek rendkívül bonyolult, de annál több különféle hangulatot, rejtett összefüggést megéreztető világában, amely különösen jellemző

a költő, író egyéni látásmódjára (PROUST egyenesen így fogalmazza meg erre vonatkozó véleményét: „Je crois que la métaphore seule peut donner une sorte d'éternité au style.” idézi ULLMANN i. h. 165; valamely fiatal költő is efféle kijelentést tett nemrégiben: „A metafora a forma motorja.”!). – Végül még egy példát. Tóth Árpád ezt írja Hivogató c. versében:

Én szép ifjuságom,
Sárgul hervadozva,
Ülök már a sutban
Lomhán darvadozva, –
Ilyen vagyok én már,
Fanyar, csöndes, fáradt,
Így szeress, ha kellek,
Nem járok utánad!

Ha valaki nem ismeri a *darvadozva* szó árnyalatilag pontos jelentését, stilisztikai értékét, úgy is megérti e versszakot s benne – legalábbis megközelítően – a kérdéses szót. De mennyivel többet mond – elsősorban érzelmileg-hangulatilag – annak a számára, aki ismeri a szó történetét, s – ami ezt kíséri – stílusértékének alakulását. (A stilisztika mint komplex diszciplína nem lehet el a nyelvtörténet, továbbá a leíró nyelvtan, valamint természetesen az irodalomtörténet nélkül!)

A *darvadozik* ugyanis – mint Mészöly Gedeon részletesen kifejti szép tanulmányában (Juhász Gyula darvadozása és Petőfi rónája: Nyelv és Irodalom. Acta Universitatis Szegediensis. 1955. 7–15) – a *daru* szó származéka. A daru pedig igen kedves madara népünknek (szerepel népdalokban, szólásokban stb.). A *darvadozik* igét eredetileg annak a jelölésére használták, hogy a daruk hajnalban és alkonyatkor csoportosan játszanak, kiabálnak. Innen fejlődött ki – emberekre vonatkoztatva – a 'vigadozás közben ordítózik', illetőleg 'csoportosan beszélget' jelentése. Azután mint a Szeged vidéki nép tájszavát. Tömörkény vitte bele az irodalomba, inkább 'csöndesen beszélget' jelentésben. Majd tölte vette át Juhász Gyula, és tette a magyar költői nyelv nagyon kifejező szavává, nála azonban szinte hangtalan és szomorkás a *darvadozás* (l. pl. a Negyvenhatosok, a Darvadozás c. költeményeit). Végül Móra Ferenc révén jut el a szó a pesti íróársaságokba, majd Tóth Árpádhoz. – Íme így érlelték, ízesítették írónk, költőink a Tisza menti nép hangulatos szavát (MAUPASSANT mondotta – amit a nyelvvel, a stílussal foglalkozóknak nagyon meg kell szívlelniük – : „Les mots ont une âme.”)

Ezúttal – mivel nem tartozik szorosan ide – csak tétyszerűen utalok arra, hogy a stilisztikának mint önálló diszciplínának – hogy a fent említett kettős gyakorlati funkciójának megfelelően –, elsősorban milyen feladatokat kell megoldania. *a)* Meg kell vizsgálnia az egyes nyelvi – hangtani, szókincsbeli, alak- és mondattani – elemek, valamint stilisztikai formák (pl. ellentét; fokozás; allegória stb., továbbá ismétlés, elhallgatás stb.) állandósult stilisztikai értékeit, illetőleg alkalmi stílárius lehetőségeit. – *b)* Meg kell állapítania ezek tipikus felhasználásának módját, azaz foglalkoznia kell a stílusrétegekkel, a stílusárnyalatokkal és a stílusirányokkal (ezek értelmezését, rendszerét l. A magyar stilisztika útja 513–4, 511–3, 467). – *c)* Vizsgálnia kell mind a nyelvi elemeknek és stilisztikai formáknak, mind pedig a stílusrétegeknek, a stílus-

árnyalatoknak és a stílusirányoknak a történeti alakulását. – *d*) Végül foglalkoznia kell a stíluselemzésnek, a szövegelemzésnek (*explication de textes*), az irodalmi vagy műelemzésnek és az egyéni stílus vizsgálatának elvi és gyakorlati kérdéseivel, röviden: stíluselemzéssel és stíluskritikával.

3. Az igazság kedvéért mutassunk rá arra is, hogy a stilisztika nem áll egyedül az „életretörésével”. Az utóbbi időkben ugyanis – talán mintegy az élet parancsára – mind külföldön, mind hazánkban a gyakorlatibb jellegű diszciplínák: a leíró nyelvtan, a nyelv művelés, a helyesírás, a lexikográfia, az irodalmi nyelv s köztük a stilisztika vizsgálata stb. került az érdeklődés és a kutatások középpontjába. Hogy a magyar nyelvtudomány – különösen a legutóbbi évtizedben – szinte soha nem tapasztalt mértékben fordult a gyakorlati élet, a nyelvhasználat vizsgálata felé, azt két tény is igazolja. Egyfelől olyan hatalmas, egyszerre tudományos és gyakorlati munkáknak a megjelenése, mint A magyar nyelv értelmező szótára és A mai magyar nyelv rendszere –, hogy csak a legfontosabbakat említssem. Másfelől az a körülmény, hogy annyi tudományosan megalapozott, de a – jó értelemben vett – népszerűsítés igényeit is szem előtt tartó leíró nyelvtani, stilisztikai, nyelv művelő, helyesírási stb. munka (sőt még nyelvtörténeti is, l. BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963.) még sohasem látott napvilágot, mint éppen napjainkban. Ezek a könyvek, cikkek – ide véve a lexikográfiai, a nyelvjárásgyűjtő stb. jellegű munkákat, illetőleg munkálatokat is – gyakorlati céljaik ellenére, sőt – helyesebben – ezek segítségével és más tudományágakat, tudományokat is bevonó vizsgálati módjukkal igen nagy lépést jelentenek előre, elvi tekintetben is az egyes diszciplínák és az egész magyar nyelvészet területén (l. a MNy.-ben folyamatosan megjelenő szemléket, amelyek az 1945 óta elért eredményeket foglalják össze tudományáganként).

4. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy igazán gyakorlativá, valóban hasznossá csak a mai, ún. funkcionális stilisztika válhatott (nagy mértékben nyilván ennek a létrejötté adott lehetőséget a stilisztika életretörésére!). A régi stilisztikát – nagyon summázva s csak a negatívumokra utalva – az jellemezte, hogy csupán az irodalmi nyelvet, közelebbről a szépirodalmi stílust vizsgálta, a mindennapi nyelvvel nem vagy nemigen törődött; de a szépirodalmi stíluson belül is inkább az ún. díszítő eszközökkel (trópusok, alakzatok) törődött, azokat is formálisan szemlélte; végül ez a stilisztika teoretikus jellegű volt: igen gyakran előre kialakított szabályokkal dolgozott. Ezzel szemben a mai, ún. funkcionális stilisztika – amelynek kialakítása elsősorban CH. BALLYNAK és tanítványainak (J. MAROUZEAU, M. CRESSOT) a nevéhez fűződik – a nyelv funkcionálásában (mégpedig a nyelvhasználat minden területén) részt vevő valamennyi nyelvi elem stilisztikai értékeit kutatja, s eközben vizsgálja ezeknek az elemeknek az adott mondanivaló kifejezésében betöltött, igen sokszor csak nagyon nehezen kihámozható funkcióját, úgy is mondhatnánk: magát a nyelvi valóságot! (A funkcionális stilisztika kialakulását – a magyar viszonyokra nézve is – l. részletesebben BALÁZS JÁNOS: Stilisztikai tanulmányok. Bp., 1961. 33–43.)

Persze a stilisztika igen nagy utat tett meg, amíg idáig jutott, amíg az apró nyelvhasználati megjegyzésekből sajátos problematikával, rendszerrel és módszerrel rendelkező, önálló diszciplína lett. Viszont ez utóbbit csak úgy érthetjük meg, ha ismerjük az előzményeket, ha feltárjuk az előrevivő lépcsőket és a hátráltató buktatókat egyaránt. Ennek a kis tanulmánynak – az eddig elmon-

dottakon kívül – éppen az lenne a feladata, hogy megvilágítsa a magyar stilsztika elindulásának, első, kezdeti lépéseinek vizsgálati problémáit. (Ezúttal is szeretném felhívni a figyelmet az utóbbi időben meglehetősen elhanyagolt tudománytörténeti kutatások fontosságára. Egy-egy tudomány vagy tudományág története ugyanis szerves része az illető tudománynak vagy tudományágnak: mintegy magasabb nézőpontból értékeli annak – mennyiségi és minőségi – fejlődését, felméri időálló eredményeit, módszereit – rámutatva a visszaesések okára is, és ugyanakkor mindig perspektívát ad a mának; végül egyáltalán nem lényegtelen erkölcsi-nevelő érteke és az a körülmény, hogy nélkülözhetetlen része a társadalomtörténetnek is.)

5. Az egyes diszciplínák történetében egyáltalán nem lényegtelen, hogy milyen korszakokat különböztetünk, illetőleg különböztethetünk meg benne. Fontos ez nemcsak azért, mert megkönnyíti az időrendi tájékozódást, hanem azért is, mert a helyesen megválasztott korszakok lehetővé teszik a fejlődés pregnánsabb bemutatását – az egyes szakaszok elhatárolásával s legjellemzőbb jegyeiknek a kiemelésével. Ezenkívül a korszakolásnak elvi és gyakorlati következményei vannak, úgyhogy maga a korszakolás gyakran tükrözi az egész tudományág koncepcióját, felfogásmódját.

Ennek figyelembevételével és felhasználva a külföldi s az – igen kis számú – hazai irodalmat, valamint saját, elsősorban az irodalmi nyelv történetével foglalkozó kutatásaimat kíséreltem meg a magyar stilsztika történetének – az egyetemes stilsztika történetére támaszkodó – korszakolását (A magyar stilsztika útja VII–XVI.). A felvett négy korszak közül az elsőt így jelöltem meg: „A kezdetektől (kb. a 15. századtól) a 18. század végéig: A magyar stilsztika kezdetei.” (I. h. VII.)

Kérdés most már, mit tekinthetünk e téren kezdetnek. Úgy gondolom, csakis az első, stílusra vonatkozó, stilsztikai jellegű megjegyzés megjelenését. Effélék azonban természetesen nem egyszerre, nem minden előzmény nélkül keletkeznek. Amikor tehát Pesti Gábornak a parabolára vonatkozó (s 1536-i Aesopus-fordítása elé csatolt előszavában közzétett) fejtegetését mint – mai ismereteink szerint – a kezdetet tárgyaljuk, meg kell emlékeznünk azokról a XV. századi és XVI. század eleji jelenségekről is, amelyek a „kezdethez” elvezettek. Ezenkívül semmiképpen sem feledkezhetünk meg arról a társadalmi, gazdasági, művelődési stb. alapról, amely egyáltalán igényt támasztott ebben az irányban, és amely lehetőséget adott ezek létrejöttére. Végül föltétlenül foglalkoznunk kell az európai, főként a velünk kulturális kapcsolatban álló népek stilsztikájával, hiszen az indítatásokat elsősorban tőlük kaptuk.

6. További kérdés, hogy milyen forrásokat milyen módszerrel használhatunk fel a magyar stilsztikatörténet első korszakának a felkutatásához.

Úgy gondolom, elsősorban a nyelvtanokat. A nyelvtanírók ugyanis kezdettől fogva rögzítik a mindenkori nyelvállapotot, eközben azonban változnak az azonos vagy rokon szerepű, de különböző formájú nyelvi jelenségek és stilsztikai formák, azaz lényegében stilsztikai variánsok között, és ugyanakkor egységesítenek, vagyis azonos elv alapján oldanak meg a nyelv egészében heterogén jelenségeket. Más szóval: egyes jelenségeket a norma rangjára emelnek, amelyekhez képest aztán a többi variáns nem egy esetben „ritka”, „közönséges”, „közömbös”, „falusias” (pl. Pereszlényi Pál grammatikájában: „Vngari *rure educati* . . . efferant” CorpGr. 550) stb. minősítést kap. A normatív és – később – a stilsztikai szempont érvényesítése, általában a mindig fej-

lettebb nyelvtanírás aztán mind aprólékosabb, finomabb s ugyanakkor pontosabb nyelvi vizsgálatra készíti a grammatikusokat, amelyek az eredményei két síkon is mutatkoznak: a „választékosan” (eleganter), „helyesebben” (recitius)-féle stílusminősítésben, továbbá a bizonyos műfajhoz való kötöttség feltüntetésében (pl. „in oratione”, „in historiis maxime, sanctis” stb.).

A nyelvtanok után az ún. nyelvtanféléket említhetjük. Ilyennek tekintem a korai idegen nyelvű grammatikákhoz írt értelmezéseket, paradigmákat; az ortográfiaikat; írás-olvasástanító könyvecskéket, továbbá a nem rendszeres grammatikát adó, hanem stilisztikai, nyelvhelyességi kérdésekkel is foglalkozó nyelvtani jellegű, illetőleg tágabb értelemben vett nyelvművelő munkákat (ilyen pl. Geleji Katona István Magyar Grammatikatskája). Az előbbieket részben kezdetleges voltuk, részben távolabb eső témájuk és kisebb terjedelmük miatt nem sokat jelentenek a stilisztikatörténet számára. Az utóbbiak azonban, mivel rendszerint külön pontokban foglalkoznak stilisztikai kérdésekkel, már igen jelentősek a számunkra, s átvezetnek a következő, még fontosabb forrástípushoz.

Legtöbbet mondanak a stilisztikatörténet kutatóinak az önálló stilisztikai fejezetek, az alaposabb, terjedelmesebb fejtegetések és a kisebb-nagyobb rendszerezést is tartalmazó könyvek. E típus sorát Sylvester Jánosnak az Újtestamentum-fordításhoz csatolt könyvvégi jegyzetei nyitják meg. A stilisztikai jellegű könyv azonban csak a XIX. század elején, a következő korszakban jelenik meg Révai Miklós Magyar Szép Toll című munkájával (ezzel születik meg az önálló stilisztika, s éppen ez jelenti az új korszakot).

Végül a nyelvtanírók más műveiben, szótárak bevezetőjében, egyéb szerzők – főként vallásos tárgyú és gyakran idegen nyelvből fordított – munkáinak elő- és utószavában, levelekben stb. található stilisztikai jellegű megjegyzéseket, észrevételeket kell megemlítenünk, amelyek rövidségük és alkalmi jellegük ellenére jellemző módon egészíthetik ki a magyar stilisztika indulásáról alkotott képünket.

7. Hogyan használhatjuk fel forrásainkat? Mindenekelőtt össze kell gyűjteni az egyes nyelvi jelenségekre (hangokra, szavakra, alak- és mondattani elemekre), stilisztikai formákra, szóképekre, továbbá stílusrétegekre és -árnyalatokra, műfajokra stb. vonatkozó stílárís megjegyzéseket.

Ezután azt vizsgáljuk, hogy ki milyen indíttatásra, milyen értékű megfigyelésről adott számot, mennyire vitte előre a magyar stilisztikát s hogy alakult nyelvünk stilisztikai felmérése, rendszerezése. Végül az efféle megjegyzések érvényességének eldöntése céljából rendkívül fontos annak a felkutatása, hogy az illető grammatikus vagy más szerző saját gyakorlatában, nyelvében élt-e s úgy élt-e a kérdéses stílárís jelenséggel (jelenségekkel), ahogyan grammatikájában vagy más művében körvonalazta. Ebben a tekintetben – s egyáltalán mindenfajta stílusvizsgálat esetén – különösen sokat mondanak számunkra az illető szerzőnek más szerzők munkáján végzett javításai; ti. ilyen esetben a javítások – szemben a „spontán” fogalmazással – tudatos stilisztikai mérlegelésről tanúskodnak (l. Szenczi Molnár Albert és irodalmi nyelvünk c. dolgozatomat, amelyben Szenczinek a Károli-biblián végrehajtott „jobbításait” veszem számba: NytudÉrt. 40. sz. 345–54). – Végül – különösen ha jelentős grammatikusról, íróról, költőről, stilisztáról stb. van szó – ajánlatos a stilisztika területén kifejtett hatásukkal is foglalkozni.

8. Felvázoltuk stilisztikatörténetünk kezdeti szakaszának legfőbb vizsgálati problémáit. Maga a részletes vizsgálat azonban – még az előzményeknek, a XVI. századi társadalmi, gazdasági, művelődési stb. viszonyoknak mint alapként s Pesti Gábornak a tárgyalása is – jóval meghaladná e dolgozat kereteit. Ezért ezúttal – mintegy előlegezve a végeredményt – csupán röviden utalunk befejezőként a XVI–XVII. századnak a magyar stilisztikatörténetben betöltött szerepére.

Sylvester a bibliai és a magyar népköltészetre is jellemző képes beszéd lényegének a feltárásával, Geleji Katona igen lényeges stilisztikai sajátosságok (a stílus „illősege”, tömörsége, az affectus szerepe a stílusban stb.) meglátásával, Czeglédi István a latin stilisztika jelenségeinek a magyarra való alkalmazásával („Baratsaghi Dorgalas... [Kassa] 1663. 222–51, passim), Gyöngyösi egy műfaj, a költői nyelv fő stílussajátosságainak a bemutatásával (a Kemény János emlékezete c. művéhez írt s az olvasóhoz szóló előszavában), s valamennyi nyelvtanírónk stilisztikai jellegű megjegyzéseivel az önálló magyar stilisztika útját egyengették, azt az utat, amely a következő korszakban Révai „Szép Magyar Toll”-ához és Verseghy „Usus Aestheticus...”-ához vezet.

Az alapvetés tehát megtörtént.

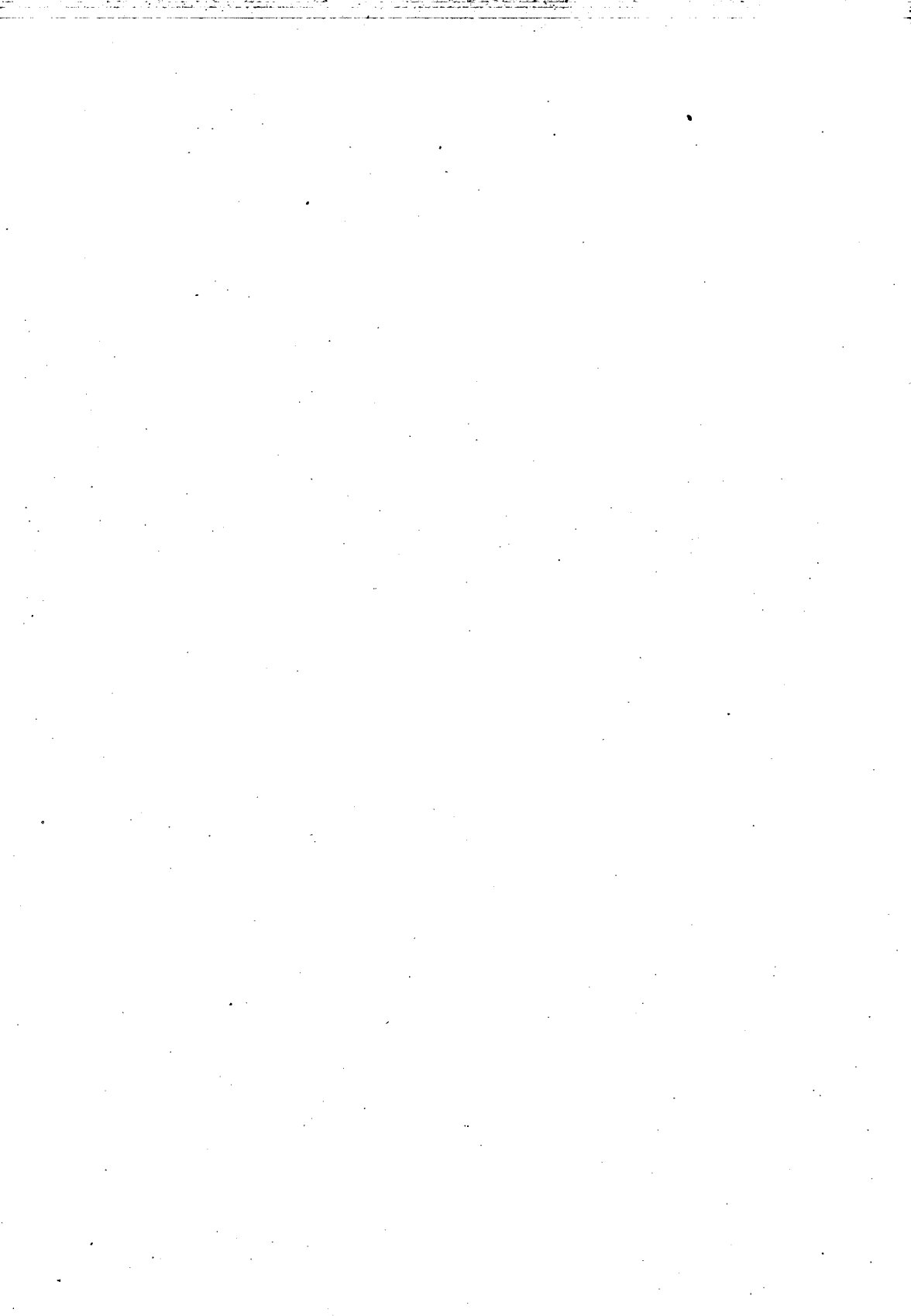
DIE ANFÄNGE DER UNGARISCHEN STILISTIK

(Die heutige Stilistik und die Forschungsprobleme in der ersten Periode der Geschichte der ungarischen Stilistik)

VON

I. SZATHMÁRI

Der Verfasser geht davon aus, daß die Stilistik vor allem deshalb so sehr in den Vordergrund getreten ist, weil sie praktische Zwecke verfolgt. Der praktische Charakter der Stilistik kommt darin zur Geltung, daß sie einerseits die Gesetzmäßigkeiten der lexikologischen und grammatischen Synonymwahl aufdeckt und dadurch den Gebrauch des zweckmäßigsten und effektivsten Ausdrucks lehrt, andererseits durch die Erforschung der „Bedeutung“ der Stilmittel zum besseren Verstehen der schönen Literatur beiträgt. Sodann zählt der Verfasser die Aufgaben der Stilistik auf und weist darauf hin, daß zur Lösung dieser Aufgaben nur die heutige, die sogenannte funktionale Stilistik geeignet ist. — Im zweiten Teil der Arbeit hebt er die Wichtigkeit der wissenschaftsgeschichtlichen Forschung hervor und wirft die Forschungsprobleme in der ersten Periode der Geschichte der Stilistik auf: Wann sind die Anfänge zu setzen? Was muß zum Verständnis des Anfangs untersucht werden (die Vorgeschichte: die „Basis“ der gesellschaftlichen Bildung; der europäische Hintergrund usw.)? Welches sind die Quellen (Grammatiken, selbständige Kapitel aus der Stilistik usw.) und wie sind sie zu gebrauchen? — Am Ende der Arbeit stellt der Verfasser fest, daß die Grundlegung der ungarischen Stilistik im 16.—17. Jahrhundert vor sich gegangen ist.

A MONDAT VALÓSÁGA

BODNÁR FERENC

1. A mondattani szakirodalomban általánosnak tekinthető az a vélemény, mely szerint a mondat olyan nyelvi jel, amely valamilyen valósághelyzetben (beszédhelyzetben, szövegösszefüggésben) gondolatot, tudattartalmat közöl (pl. BÜHLER: Sprachtheorie, 132, PAPP I.: A mondat funkciója, MNy, XLVIII. 89–102. A mondat fogalmának tanítása, Nyr. LXXVI. 99–107, J. RIES: Was ist ein Satz? stb.). Nem ismeretes azonban olyan felfogás, amely a „beszédhelyzet”-re való hivatkozáson túl konkrét összefüggést keresett és talált volna a mondat valóságviszonyai és nyelvtani megformáltsága között. A mai magyar mondattani elemzés gyakorlata pedig ilyen összefüggések lehetőségét nem is sejteti.

Még talán egy vonatkozásban, a híres (és hírhedt) GABELENTZ-féle „lélektani állítmány” és „lélektani alany” fogalmának értelmezésével kapcsolatban történhet utalás a mondat valósághelyzetének pszichológiai összetevőire, mint-hogy azonban jól megalapozottnak látszó vélemények a lélektani és a grammatikai kategóriáknak csupán véletlen egybeeséséről szólnak (pl. KLEMM: A mondattan elmélete, 82), érthetőnek tarthatjuk a lélektani szempontú mondatelemzéstől való idegenkedést. De érthetőnek tarthatjuk ezért azt is, hogy a „lélektani” alany és állítmány mellett külön tartja számon szakirodalmunk a „logikai” és a „grammatikai” alanyt és állítmányt is. Ezt a kérdést legújabbán KÁROLY SÁNDOR egy tanulmánya bevezetésében tűzte napirendre (Az alany és az állítmány elemzéséhez, Nyr. LXXXVIII. 158–168). A különböző fajtájú predikatív viszonyítás-típusokat így jellemzi:

a) „... lélektani állítmány az újat közlő rész, külső, formális kifejezője a hangsúly; lélektani alany az ismert rész, kifejezője a hangsúlytalanság. A lélektani alany és állítmány szimbolikus kifejezése lehet: C – N: Cognitum (ismert) – Novum (új)”.

b) „Logikai állítmány az egyik típusú mondatban a tágabb körű fogalmi tartalmat kifejező rész, logikai alany a szűkebb körűt: *A kolibri madár*. ... E mondatfajta szimbolikus kifejezése: St – Ac: Substantia – Accidentia. A másik típusú mondatban a fogalmi kör szempontjából nem tehetünk különbséget alany és állítmány között, mert a mondat két része egyenlő fogalmi körű. Ilyenkor az identifikáció viszonyával állunk szemben: *Az én ügyem a te ügyed (is)*. ... E mondatfajta szimbólumokkal kifejezve: St – St: Substantia – Substantia.”

c) „Grammatikai állítmány az ige, alany a főnév. ... Szimbolikus kifejezésük: S – V: Substantivum – Verbum.”

A lélektani alany és állítmány jellemzésével egyetérthetünk, úgy látjuk azonban, hogy a logikai és a grammatikai alany-állítmány ilyen merev elkülö-

nítése nem lehetséges. Logikai alany – állítmány – az St – Ac (szubsztancia – akcidencia) képlet alapján nemcsak *A kolibri madár* mondatfajtaban található, sőt, ezen kívül nem is csak *A kolibri szép*, *Három a kolibri* mondatokban, hanem ezekben is: *Itt van a kolibri*, *Repül a kolibri* – ahol az ige mint a „legakcidensebb” fogalom szerepel állítmányként főnévi, szubsztanciális alany mellett. Grammatikai alany-állítmány viszont az S – V (szubsztantivum – verbum) képlet alapján – KÁROLY SÁNDOR szerint is! – nem csupán *A kolibri repül*, *Itt van a kolibri-féle* igés mondatokban, hanem *A kolibri madár*, *A kolibri szép*, *Három a kolibri* mondatokban is található, mert az utóbbiakban tulajdonképpen olyan névszói-igei állítmány van, amelyben az ige zérus fokon értelmezhető. Azt, hogy melyik a főnév és melyik az ige a mondatban, csak jelentéstani (szemantikai) megfontolás révén tudjuk eldönteni, az elemzés síkján ezért a nyelvtani és logikai alany-állítmány egybeesik nyelvtani-logikai kategóriává.

A problémát tehát leszűkíthetjük a lélektani és a nyelvtani-logikai alany-állítmány külön, egymástól elkülönülten való létezésének „rejtélyére”. Miután ugyanis kiderült, hogy nincs külön logikai és külön grammatikai alany és állítmány, hanem csupán arról van szó, hogy a valóságos alanynak és állítmánynak van logikai, ill. grammatikai vonatkozása, „arculata” – nem verhető-e föl joggal az a kérdés, hogy van-e egyáltalában külön lélektani alany-állítmány, vagy pedig csupán a valóságos, „logikai-grammatikai” alany-állítmánynak van-e „lélektani” összetevője?!

Ezt nyilván a mondat valósághelyzetének az elemzésével lehet föltárni, hiszen az, hogy mi az új (rovum) és mi az ismert (cognitum), csak a beszédhelyzet és a szövegösszefüggés ismeretében dönthető el. Nemcsak azért vizsgáljuk tehát az alábbiakban a mondat valóságát, mert lehet – tekintettel arra az általános nyelvészeti tézisre, hogy a mondat valósághelyzetben élő nyelvi jel, és ezért mondatot *valóságvonatkozásai nélkül elemezni annyi, mint nem mondatot elemezni* – hanem azért is, mert az ilyen vizsgálat az alany-állítmány nyelvtani elemzése szempontjából szükséges. Hogy pedig mit kell és mit lehet tanulmányozni a mondat valóságából a mondattani elemzés síkján, azt az alábbi példán kíséreljük meg bemutatni.

2.

„Szegény,
 hogy ráaléltál végül a kilincstre,
 ahol az orvos volt s megáhitottad
 nyugodt szobáját és az esti békét,
 komor szakállát és okos fejét,
 ámulva, hogy egy másik ember ő
 és nem te vagy.”

(KOSZTOLÁNYI: A bús férfi . . . 265)

Elemzés céljából szigeteljük el ebből a versrészletből az „Egy másik ember ő.” mondatot, és tekintsük a mondat külső valóságának az itt szemléltetett szöveg összefüggéseit, a mondat belső valóságának pedig azokat a szavakat ill. szó szerkezeteket, amelyek mondatunkban vannak (közelebről: ez utóbbi a nagy kezdőbetűtől a pontig terjedő szakasz, vagy „strukturálista” megfogalmazásban: a megnyilatkozás egészében két beszédszünet közé eső rész).

Induljunk ki most először a mondat belső valóságából! Első pillantásra is látszik, hogy névszói (-igei) állítmányt tartalmaz, és az a két névszó, amelyek

között az alany-állítmányi. (predikatív) viszonyítás van, az „ember” és az „ő”. Ha ezek fogalmi sajátosságait ábrázoljuk, a következő képet kapjuk:

Egy másik ember ő.

Ennek az ábrázolásnak a logikája az, hogy az „ember” elemezhető fogalmi tartalmú főnév, amelynek az „ember”-re tipikusan jellemző tulajdonságokat (akcidenciákat) magában foglaló „köre” van, míg a személyes névmásnak nincs elemezhető tartalma, egyedfoglalom, amelynél az „ő” forma közvetlenül egy tulajdonságok (akcidenciák) nélkül létező valóságos személyre utal, jogos tehát kiterjedés nélküli ponttal ábrázolni. Megjegyzendő, hogy mondatunkban az „ember” egy jelzői szintagmának az alaptagja (másik ember), amelyről azonban pusztán a mondat belső valóságának vizsgálata alapján nem dönthető el teljes biztonsággal, hogy kijelölő vagy minőségjelzői szintagma-e (esetleg „másféle, másfajta ember” értelemben!).

Ennek eldöntéséhez, tehát tulajdonképpen ahhoz, hogy megállapíthassuk: minősítő vagy azonosító mondatról van-e szó, már szükséges mondatunk külső valóságának vizsgálata is. Az idézett versrészlet szövegéből pedig kitűnik, hogy nemcsak „ő” a valóságos személy, az orvos – nyugodt szobájával, komor szakállával, okos fejével, hanem a „te” is, amely az „ő” párhuzamos megfelelője és az „egy másik ember” helyettese a következő sorban. A mondat fogalmi viszonyainak szimbolizálásán ezért változtatnunk kell a következőképpen:

Egy másik ember ő.

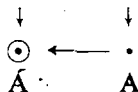
Mínthogy megállapítható, hogy a predikatív viszonyításban részt vevő fogalmak valóságos, azonos egyedek, a főnév és a személyes névmás egyforma jelentésűvé „vált”, a fogalmak összemérhetőségének lehetősége látszólag megszűnt – úgy látszik, hogy a predikatív viszonyítás irányát lehetetlen megállapítani. Ha azonban a mondat külső valóságát egy kérdéssel próbáljuk jellemezni, rövid megfontolás után kiderül, hogy csak a következő kérdést tehetjük föl: Ki (v. melyik) ő? Mínthogy pedig azonosító mondatok elemzésére vonatkozó kérdésben (válasz-) mondatunk alánya van megnevezve (v. ö. ASzeg 1964. 53), végeredményben így alakul a mondat elemzése:

Egy másik ember | ő.

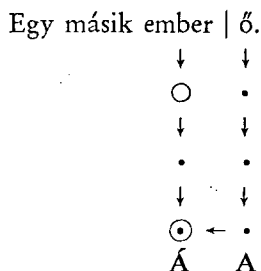
Ügyszintén így elemzendő a párhuzamos gondolatot kifejező mondat:

(nem) Te vagy | ő

amelyben természetesen az azonosító jelleg a külső valóságvonatkozások elemzése nélkül is azonnal fölismerhető. Itt $\odot \leftarrow \cdot$ azt jelenti, hogy a valósághelyzetben kialakított predikatív viszonyítás hatására az állítmányként álló névszó akcidentálisabb (elvontabb, tágabb körű) lett, mert az hordozza, közli, állítja a tulajdonképpeni információt. Akcidentálisabb lett, legalábbis ahhoz a névszóhoz képest, amely viszont alanyi funkcióban szubsztanciálisabb (konkrétabb, szűkebb körű) lett, mert arról közlünk valamit, az kijelentésünk alapja.

Ha tehát most a mondatra vonatkoztatott megismerés folyamatának szakaszait együtt ábrázoljuk, a következő képet kapjuk:

Természetesen az a körülmény, hogy a mondat megismerését folyamatként tekintjük, nem jelenti azt, hogy a mondatalkotás pillanatában, a valóságos mondatban is szakaszosan történnék a predikatív viszony kialakítása. A mondatban – mint egyszeri, egyedi érvényű gondolatközlő megnyilatkozásban – egyszerre, szimultán módon valósul meg a jelentés és a mondattani funkció harmóniája.

3. Mondatelemzésünkben így jelenik meg a lélektani, a logikai és a nyelvtani alany – állítmány:

a) A mondat hangsúlyos szava annak a szószerkezetnek az alaptagja, amely állítmányi szerepet tölt be („lélektani” állítmány). Hangsúlytalan az a szó, amely alanyi szerepet tölt be („lélektani” alany).

b) Tágabb körű fogalom annak a szónak tartozéka, amely annak a szószerkezetnek az alaptagja, amely állítmányi szerepet tölt be („logikai” állítmány). Szűkebb körű fogalmat az a szó tartalmaz, amely alanyi szerepet tölt be („logikai” alany).

c) A mondatban az ige ahhoz a szóhoz tartozik, amely annak a szószerkezetnek az alaptagja, amely állítmányi szerepet tölt be, pl. *Egy másik ember volt (lesz, legyen, lehetne, marad stb.) ő.* A mondatban az a „főnév” (névszó), amely alanyi szerepet tölt be.

A következőzés kézenfekvő: a helyesen elemzett mondatban a lélektani, logikai, nyelvtani alany-állítmány egybeesik. Minden magyar mondatban – hiszen az elemzés során az is kiderült, hogy minősítés és azonosítás között lényegi különbség nincs: vagy eleve is különbség van a predikatív viszonyításban levő fogalmak között, vagy pedig a mondatban alakul ki a szubsztancia – akcendencia különbsége.

Hogyan lehet viszont helyesen elemezni? Ehhez intuícióna van szükség – *intuícióna* szó szerint! – hiszen hogy a mondat valóságviszonyait föltárjuk, be kell nézni a mondatnak mint fizikailag érzékelhető nyelvi jelnek a „háta mögé” is, mintegy előre sejtve, tudva a mondatra vonatkoztatott megismerési

folyamat végeredményét. A mondatot, mint minden valóságos dolgot, amely térben és időben terjed ki egyszerre, tehát előzménye, jelene és következménye van – mozgásában kell ábrázolnunk. Akkor, amikor külön tárgyaljuk a nyelv-tanban a minősítést és az azonosítást, mint külön létezőkről szólunk lélektani, logikai és grammatikai alanyról, állítmányról – tulajdonképpen nem teszünk mást, mint leegyszerűsítjük a folytonost, halott absztrakcióvá merevítjük a mozgást. Mai magyar nyelvi-mondattani felfogásunk legfőbb gyengeségét abban látom, hogy tárgyát, a mondatot, ezt az élő nyelvi jelet – a leíró szempontú osztályozás „tisztasága” kedvéért – csak a szemlélet formájában vizsgálja. E dolgozatban talán sikerült igazolni, hogy nyelvtudományunknak szüksége van arra is, hogy tárgyát, az egyéni gondolatot közlő nyelvi jelet, a mondatot ne csupán az objektívitás, a szemlélet formájában vizsgálja, hanem mint emberi-érzékeltes, szubjektív valóságot is.

WIRKLICHKEIT DES SATZES

von

F. BODNÁR

Der Verfasser beurteilt die folgende Thesi der ungarischen Satzlehre: es ist im Satze durch psychologische, logische und grammatische Analyse ein psychologisches, ein logisches und ein grammatisches Subjekt-Prädikat zu finden. Seiner Meinung nach kann man aber einen Satz der richtigen Analyse nur mit Rücksicht auf sein Verhältnis zur Wirklichkeit unterwerfen. Durch die Analyse der „inneren” und „äußeren” Wirklichkeit eines Satzes können wir dagegen das „wirkliche” Subjekt-Prädikat antreffen, in dem das Psychologische, Logische und Grammatische immer zusammenfallen.

A PRÓZARITMUS KÉRDÉSEIRŐL*

VÉGH JÓZSEF MIHÁLY

Legtágabb értelemben különböző jelenségek egymáshoz mérhető, de egymástól különböző egységeinek szabályos váltakozását, ismétlődését értjük ritmuson. A ritmus „rend az időben” (GÁLDI LÁSZLÓ: Ismerjük meg a versformákat, Bp., 1961., 8.), a jelenségeket alkotó „elemek törvényszerűség szerint való visszatérése” (HEGEDŰS GÉZA: A költői mesterség, Bp., 1959., 15.). Ritmusa van a lélegzésnek, a szívverésnek, a lépéseknek, a vonat zakatolásának, a táncnak, a bedobott kőtől mozgásba jövő víz hullámozásának, azaz mindennek, ahol tagokat (mégpedig egymáshoz hasonlókat) különböztethetünk meg, és ezek a tagok szabályosan visszatérnek.

A ritmus ezeknek a jelenségeknek természetes tulajdonsága, az emberi szellem pedig felismeri, cselekedeteiben utánozza a ritmust. A ritmus felismerésének érzéke embervoltunkból származik, a szívverésből, a lélegzésből, és magából a munkából (vö.: GÁLDI LÁSZLÓ i. m. 9. és G. THOMSON: Marxizmus és költészet; Thomson – Klingender: Marxizmus, költészet, művészet, Bp., 1949., 26.).

A szakaszosság, a tagok visszatérése a beszédben mint mozgásjelenségben is megvan. A nyelv ritmusa a beszédben meglévő gondolati és hangtani elemek törvények szerinti ismétlődése. A beszéd ritmusa a beszédnek természetes tulajdonságából keletkezik (vö.: SZABÉDI LÁSZLÓ: A magyar ritmus formái, Bukarest, é. n. 95.).

Mi ez a természetes tulajdonság? A magyar nyelvben a hangsúly, a mondat értelmét alakító, mondattani szerepű hangsúly.

Beszédünkben a mondatok egységekre, szólamokra oszlanak. A szólamok első szótagját (ha az nem valami lényegtelen szó, pl. névelő vagy kötőszó) kiemeljük, utána hangsúlytalan szótagok következnek. Ha a szólamok öt szótagosnál hosszabbak, akkor az ötödik szótagra is jut valamelyes nyomaték (vö.: SZABÉDI LÁSZLÓ i. m. 106–120.). De miért nem lesz mindenfajta beszéd olyan ritmusú, mint a vers? Mert a versben kötött a szótagok száma, amelyekből ütemek alakulnak, a közönséges beszédben pedig kötetlen a szótagszám, az ötödik szótagra eső hangsúly (félhangsúly) nem tagolja beszédünket ütemekre, szabályosan visszatérő tagok (ütemek) nem keletkeznek; a versbeli mondat hangsúlyszerkezete (amelyet a versnek a közönséges beszédétől sokban eltérő sorrendje is támogat) ütemet hoz létre, az ütemek pedig verssorokká rendeződnek.

Tehát a ritmus alapja megvan közönséges beszédünkben is, a vers ritmusa ebből az alpból vált ritmussá, megvalósítva és kikristályosítva a ritmusnak mindennapi beszédünkben lévő feltételeit és a beszéd ritmusra való törekvését.

* Részlet egy nagyobb dolgozatból (Eötvös Károly prózaritmusa).

Nem kell azonban sokat vizsgálnunk ahhoz, hogy észrevegyük: sokszor közönséges beszédünknek is van megvalósult ritmusa, csak éppen más természetű, más törvények szerint alakult ritmusa, mint a versnek (vö.: SZABÉDI LÁSZLÓ i. m. 60.).

Csak találomra lássunk néhány példát!

Féreg nem ment furkót fúrni, furkó nem ment bika-ütni, bika nem ment vizet inni, víz nem ment tüzet oltani, tűz nem ment falu-égetni, falu nem ment farkas-kergetni, farkas nem ment kecske-enni, kecske nem ment kóró-rágni, kóró mégse ringatta a kismadarat.

(A kóró és a kismadár. Magyar népköltészet III, 584;

ennek a mesének a ritmusáról ARANY LÁSZLÓ is beszél: Ő. M. I, 184.)

*Te mindenekben vagy – de bé nem rekesztetel;
mindenek felett vagy – de fel nem emeltetel;
mindenek alatt vagy – de le nem nyomattatol . . .*

(Pázmány Péter Ő. M. II, 75; ritmusáról beszél és idézi SÍK SÁNDOR: Pázmány, az ember és az író. Bp., 1939., 385.).

Pest ezer mérföld most. Utlevéllel kell járni, azt zsandárnak mutogatni, policájra felküldeni, oda személyesen érte menni, magának a nevéért aláírni, száz emberrel ungorkodni. (Jókai Mór Ő. M. 14., 259.).

Éjt, napot ne késsél; hegyen-völgyön meg ne állj; éhség, szomjúság meg ne aléjtson; ellenség, vadállat meg ne riasszon; jó barát, szép asszony viszsza ne tartson; még anyádnak könyörgő könnyhullatása is a te szíved meg ne lágyítsa. (Eötvös Károly: A két ördög vára 20.).

Ha a főispán valami okosat csinál, az a külügyminiszter érdeme, ha a belügyminiszter valami ostobát csinál, az a főispán hibája. (Mikszáth Kálmán Ő. M. XX, 107.).

Érezhető, hogy ritmus lüktet ezekben a mondatokban, és a példák számát szinte a végtelenségig szaporíthatnánk. De ha ritmus van a próza egyes mondataiban is, miben különbözik akkor egymástól a vers, a kötött beszéd és a próza, a kötetlen beszéd?

A ritmikai elméletek sorra felvetik ezt a kérdést.* ARANY JÁNOS lényeges különbséget lát a folyó beszéd és a kötött beszéd között, élesen szembeállítja őket (vö.: ARANY JÁNOS: A magyar nemzeti versidomról. Arany János Prózai dolgozatai; Bp., 1879., 6.). „A rhythmus az, mi a kötött beszédet a folyótól már elemeiben elválasztja s a kettőt éles ellentétbe helyezi egymással.” (ARANY JÁNOS i. m. 6.). ARANY JÁNOS csak verses szövegek szempontjából vizsgálta a magyar ritmus törvényeit; nem figyelt föl arra, hogy a közönséges beszédben is vannak ritmikai szerkezetek, amelyek kapcsolatba hozhatók a versek ritmikái szerkezetével (vö.: SZABÉDI LÁSZLÓ i. m. 14.).

ARANY LÁSZLÓ továbbmegy ritmuselméletében. Nem ismer lényegi különbséget a vers mondattana és a folyó beszéd mondattana között. Alap gondolata, hogy a ritmus a közönséges beszéd hangsúlyán alapul; a verssor ízületeinek forrása a közönséges beszéd természetes ízületeiben található meg (vö.: ARANY LÁSZLÓ: Hangsúly és rhythmus; Ő. M. II, 319–356.). Megállapítja, hogy a nem-

* A rövid áttekintésben csupán a leglényesebb munkákra térek ki.

zeti ritmusöszton már a prózában is megnyilatkozik, és idéz is két meséből, amelyekben ritmikus prózát érez. (ARANY LÁSZLÓ: Magyar népmeséinkről. Ö. M. II, 143.)

MOLE CZ BÉLA a ritmus és a szórend kapcsolatát vizsgálva rámutat, hogy: „A vers ritmusa a prózai beszéd hangsúlyozásának teljesen szabályszerűvé válása. A ritmus az a forma, amelybe a hanganyag beleömlik. Így van ez a prózai beszédben is, csak hogy itt nincs meg az a pontos ütemegyenlőség, mint a versben, csak törekszünk rá. Nagyon természetes, hogy szavainkat úgy fogjuk elhelyezni, hogy a hangsúlyozásnak amaz üres formájában nyomatékos helyre lehetőleg olyan szótag kerüljön, mely valamely értelmileg is fontos szó, vagy ennek első tagja.” (MOLE CZ BÉLA: A magyar szórend esztétikája. Különnyomat a szentesi Magyar Királyi Állami Horváth Mihály Reál gimnáziumnak 1932–33. évi Értesítőjéből; Szentés, 1933., 8.).

* NÉMETH LÁSZLÓ így vélekedik: „A mondat szólamokra oszlik. Ezek a szólamok néha csak egy-egy szóból, néha több összetapadt szóból állnak. A próza prozódiaja ezekkel az összetapadt szavakkal gazdálkodik. Minél világosabb a szólamok határa, minél arányosabb egy fő- vagy mellékmondaton belül a terjedelmük, s minél szebben futnak ki, a többenél hosszabb szólammal a mondat végén, annál tisztább lejtésű a próza. Nézetem szerint a magyar vers úgy, ahogy régi verseinkből vagy Ady-ból megismerjük, voltaképpen a prózának ezeket a sajátosságait kristályosítja ki, még elevebb határú, még arányosabb verstagokban.” (NÉMETH LÁSZLÓ: A prózafordításról. Csillag, 1953., 389.).

HORVÁTH JÁNOS a prózaritmus különbségét abban látja, hogy a vers ritmusa akkor jön létre, ha a beszéd szótagjainak és nyomatékainak időbeli elosztódása valamilyen tervszerű és folytatatólagos, mondhatnánk eszményi mintát követ; ha pedig „eszményi minta nélkül, szaggatott rögtönzésekkel, vagy csak alkalmi részletekben és következetlen módon alakul, akkor a prózaritmus jellegében marad meg.” (HORVÁTH JÁNOS: Rendszeres magyar verstan. Bp., 1951., 15.).

Megállapítja azt is, hogy „versidomunk törvénye legalább ösztön erejéig már a közönséges beszédben adva van” (HORVÁTH JÁNOS i. m. 19.). Felfigyel arra, hogy „... a hangidom iránt kellő érzékkel bíró jó magyar írók prózájában nem nehéz rá példákat találnunk. Persze, ne várjunk tökéletes verset, merev következetességgel végrehajtott ütemezést. Találunk nagyjában egyenlő időszakaszokat, helyel-közzel tökéletes ritmusú részletet, közömbös darab után ütemre lendülőt, s ezek benyomása elegendő szuggesztív erővel bír arra, hogy kellemes arányúnak, magyar értelemben szabályosnak hitesse el velünk az egész mondat, egy egész beszéd-darab hangidomát” (HORVÁTH JÁNOS: Magyar ritmus, jövővény versidom. Bp., 1922. 26.).

Tehát a prózának is van ritmusa. Mi a jellemzője, milyen törvények szerint alakult?

A prózaritmus a beszédből származik, ugyanúgy, mint a vers ritmusa, és létrehozója a beszéd szólamhangsúlya, mint a versben is. A hétköznapi beszédben is megfigyelhető, hogy a szólamok állandóan visszatérő, erősebben hangsúlyozott első tagjai bizonyos ritmust adnak. A magyar beszédnek ez természetes ritmusa, mert a magyar ritmus a szólamok hangsúlyán alapszik, és egyik legfontosabb kísérő jelensége a szólamok ejtésének időbeli kiegyenlítődése. Azt jelenti ez, hogy a szólamok hangsúlyai állandóan visszatérnek, így valóra váltják a ritmus érzésének legfontosabb követelményét, az ismétlődést. Csak hogy

ezek a szólamok nem egyenlő hosszúságúak, tehát a hangsúlyok nem mindig szabályos időközökben követik egymást. A kiegyenlítődéssel jelensége közelebb hozza ugyan az ismétlődést a szabályossághoz, de a hangsúlyok váltakozását teljesen szabályossá tenni nem tudja. A teljesen szabályossá válás a versben következik be.

A prózaritmus szempontjából az a legfontosabb, hogy megállapítsuk: a magyar beszédben már eleve, természetből fogva megvan a ritmusra való törekvés.

A próza valahol a középső helyet foglalja el a beszélt nyelv és a költői nyelv között. A művészi próza nem egyszerűen csak leírt hétköznapi beszéd, mert alkotóját művészi gond vezérli megformálásakor, nemcsak a pusztán közlés vágya, de nem is költői nyelv, mert elsősorban mégis közöl, és csak másodsorban kifejez. Leglényegesebb tulajdonsága, hogy létrehozja tudatosan alakítja, a művészi szerkesztés gondja pedig a beszélt nyelvben ilyen fokon nincs meg. De a művészi szerkesztés nem térítheti el túlságosan a próza nyelvét a beszélt nyelv közelségétől. Ebből az következik, hogy a művészi prózának számtalan fokozata van, egészen szoros értelemben véve annyi, ahány prózaíró (erre a bevezetésre vonatkozóan vö.: MARTINKÓ ANDRÁS: A művészi próza nyelve. Kritika, 1965. 3. sz. 10–11.).

A művészi próza egyik jellemzője, hogy a beszédben természetből fogva adott ritmusra való törekvést művészi módon igyekszik megvalósítani, a beszéd természetes sajátosságát felhasználja a maga formájának erősítésére, a tartalom költőibb kifejezésére.

De tudatos-e a prózaritmus? A vers ritmusa a költőnek tudatos alkotása, mert a költő a hétköznapi beszéd tulajdonságaiból levont, szabályokká kristályosított ritmikai törvények szerint alakítja mondanivalóját (vö.: GÁLDI LÁSZLÓ i. m. 13.), az íróról azonban nem tételezhető fel, hogy ilyen tudatosan ügyel arra, hogy mondataiban ritmus legyen, hiszen nem a ritmusalkotás a célja. Egyik írónk, Eötvös Károly tudott prózájának ritmusáról: „A magyar nyelv kezelésében különös sajátosságom, hogy irataimban, s gyakran beszédemben is, ahol a tárgy megengedi, csaknem a verses költészet magasságáig emelkedik a gondolatok és szavak összecsendülése, az úgynevezett ritmus.” (EÖTVÖS KÁROLY: A nagy per III, 207.). Ez még nem jelenti azt, hogy a jól felismert sajátosságot tudatosan alkalmazta volna. Csupán arról van szó, hogy a nyelv természetes tulajdonsága, a ritmusra való törekvés olyan részleteket teremt, amelyek szinte versebe illenek.

A próza ritmusa természetesen más, mint a versé. A ritmus (a hangzat szerkezeti rendje) azért válik a versben felismerhetővé és tisztán érzékelhetővé, mert sorozatosan ismétlődik. A próza ritmusa szabadon cserélgeti a maga képleteit, kötetlenül rögtönzi őket, és csak egy-egy mondatot formál szabályos ritmusúvá, a többi a ritmus szempontjából közömbös marad (vö.: HORVÁTH JÁNOS: Rendszeres magyar verstan. Bp., 1951., 16.); de a két ritmusos hely közötti közömbös részben is állandóan ott érezzük a meg nem valósuló, de megjelölt ritmusra való törekvést, és ez folyton sejteti a ritmus meglétét, ébren tartja ritmusérzékünket, amely boldogan figyel föl egy-egy mondat szabályossá váló ritmusára; a ritmusos helyek közötti rész pedig mintegy összefogódik, a ritmus keretébe záródik.

Nemcsak abban különbözik a próza ritmusa a versétől, hogy kötetlen, hanem abban is, hogy olyan tényezők is alkotják ritmusát, amelyek a versben vagy nincsenek meg, vagy – a szabályos ritmus hullámzását elegendőnek tartva

– nem figyelünk föl rájuk. A művészi prózában nemcsak a gondolatok ritmusa vagy az általuk keltett hangzati ritmus figyelhető meg, hanem a mondatok egymásutánjának bizonyos szabályossága is, vagyis a hosszabb és rövidebb mondatok kellemes és a szabályosság képzetét keltő ismétlődése is, a mellérendelő vagy az alárendelő szerkezetek rend szerinti változtatása is. A próza ritmososságának érzését elősegíti az is, hogy szabályosan váltakoznak a szövegben a párbeszédés részek és a leíró részek, hogy az író egy-egy beszédfordulat visszatéréseivel, értelmi nyomatékosításával csomópontokat teremt; és a ritmus érzését kelti az egész mű szerkezetében megnyilvánuló arányosság is (vö.: MARTINKÓ ANDRÁS i. m. 11.).

A próza mondatritmusának létrehozói közül még egyre fel kell figyelniük. Nézzük meg ezt a részletet!

Ki emlékszik ma már a szegény Évangyélistára? De ki emlékszik ma már a hatalmas királyra? Lent a víznek partján a nyomorult zsöllér van eltemetve, fönt a partnak ormán a hatalmas király van eltemetve. Az egyiknek fejéhez három darab követ hengerítettek, a másinak sírja fölé kettőstornyú templomot építettek. (Eötvös Károly: Utazás a Balaton körül II, 15.)

Az első két mondat két ellentétes gondolat. A mondatrészek párhuzamosak, azonos sorrendben vannak. A gondolatpárhuzamra jellemző ismétlést láthatjuk itt, az első mondat nagy része a másodikban változatlanul ismétlődik. A harmadik és a negyedik mondat is ellentétes gondolatot fejez ki, a birtokos szerkezet párhuzamos. Az ötödik és a hatodik mondatban a mondatrészek azonos sorrendben azonos helyen szerepelnek. Legfeltűnőbb a mondatok párhuzamosságára (A gondolatritmusról vö.: SOLYMOSSY SÁNDOR: A gondolatritmus eredete. Ethnographia XIX, 1–15.), amelynek az a következménye, hogy az azonos mondatrészek azonos sorrendben azonos helyre kerülnek. Ez a mondat szerkesztési mód a finnugor népek ősi verselő elvéből ered (vö.: MÉSZÖLY Gedeon: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956., 243–246.), és ma is igen gyakori a művészi próza nyelvében is, és egyik legfontosabb alkotója a próza mondatritmusának.

A prózaritmushoz vannak erősítő tényezői is. Közülük legfontosabb az élőszó közvetlenségével ható előadásmód. Azoknál az íróknál feltűnő a prózaritmus, akik mondataik művészi megformálásakor leginkább törekednek arra, hogy az élőbeszéd közvetlenségével hassanak. Ők az úgynevezett „beszélő” írók (pl. Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Eötvös Károly stb. Eötvös Károlyra vonatkozóan vö.: SEBESTYÉN KÁROLY: EÖTVÖS K. prózája. Nyr. XXXI, 258. és SCHÖPFLIN ALADÁR: EÖTVÖS K. Huszadik Század, 1916., I, 396.), akik úgy írnak, mintha anekdotákat mesélnének, és hallgatók figyelniének rájuk. Azzal magyarázható ezeknél a prózaritmus erősebb volta, hogy hangos beszéd közben a beszélő hallja saját hangjában a ritmust (amely akusztikai jelenség), és önkéntelenül is ritmososabbá formálja mondatait.

A prózaritmus erősségét az írás tárgya is meghatározza. A nép életéből vett történetekben, a paraszti tárgyú elbeszélésekben mindig gyakran találni ritmosos mondatokat. A nép nyelvében gyakori a prózaritmus, gondoljunk csak a népmesék gyönyörködtető, már-már versszerűséget előidéző hullámzására, vagy akár a népi szólásmódok ritmusára (vö.: HORVÁTH JÁNOS: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. Bp. 1958., a Magyar Nyelvtudományi Társaság

Kiadványai 100.). Íróink a nép nyelvéből szívják magukba a prózaritmus iránti különös érzékenységet, amely a népi tárgyú írásokban erősebben formálja ritmososakká mondataikat.

Az írónak egyéni sajátosságai is hozzájárulnak prózaritmus létrejöttéhez. Elsősorban valamiféle lírai beállítottság, a témával való teljes azonosulás, a beleélésnek olyan foka, hogy úgy érezzük, ő is ott szerepel hősei között. A felfokozott lelkiállapotban, amelyet az eseményekben való cselekvő részvétel teremt meg, a mondatok mintegy önmaguktól folynak, és ritmusba rendeződnek (vö.: NÉMETH G. BÉLA: A próza zeneiségének kérdéséhez, az MTA I. Osztályának Közleményei, XIII, 355–399.).

Az eddigi elvi fejtegetésekhez kapcsolódva álljon itt egy rövid részlet elemzése a prózaritmus szempontjából, arra a kérdésre igyekeztünk konkrét választ keresni, hogy milyen sűrűn fordulnak elő ritmosos mondatok a próza nyelvében. Ezt elsősorban az írás tárgya határozza meg. EÖTVÖS KÁROLYNAK a Répa Rozi története című elbeszélése (Utazás a Balaton körül II, 95–110.) népi történet, Sobri Jóska mátkájáról, Répa Roziról, az egyszerű, tiszta parasztlányról szól.

Az elbeszélés 320 mondatból áll, és már a hosszabb-rövidebb mondatok váltakozásában is érezhető bizonyos szabályosság. Rövid, egyszerű mondatokat követnek lazán összefűzött mellérendelő összetételek, a ritmusélmény felkeltésének már ez is egyik tényezője.

A 320 mondat a ritmus szempontjából így tagolódik: Az első két mondat ritmustalan; a harmadik és a negyedik népdalidézet. Az ötödik és a hatodik ritmosos:

Répa Rozi volt Sobri Jóska szeretője. Sobri Jóska volt az ország legdelibb betyárja. (Utazás a Balaton körül II, 95.).

A hetedik mondat ritmosos:

Ifjú, bátor, csodaszép, legények büszkesége, asszonyok bálványja. (uo.)

A 8. és a 9. mondat közömbös, a 10., 11., 12. ritmosos:

A Bakony az ő országa, száz bujdosó legény kísérelője csillagos ég szabad hajléka, Répa Rozi a szeretője. Senki se tudja azt, ki volt apja-anyja. Senki se tudja azt, hol volt elmúlása. (uo.).

A 13. és 14. mondat ritmustalan, utána hat ritmosos mondat (15–20.):

Hát szeretője örzi-e még? Él-e még Répa Rozi? Szőke volt-e? Barna volt-e? Van-e kis hajléka, vagy kitaszították a világba? Vagy cédán éli világát, vagy szíve megszakadt? (i. m. II, 96.).

Ez után ritmustalan mondatok következnek, megállapítások az író saját helyzetéről, a táj leírása, az író és Répa Ferkó találkozására, beszélgetésük megindulása, Répa Ferkó elbeszélése hűgáról egészen a Sobri Jóskával való találkozásáig (21–80.). Majd a találkozás leírásának kezdetén két ritmosos mondat:

Ott ült az ivóasztal közepénél Sobri Jóska, kalapját hátra vágta, a bajuszát pödörgette, dupla puskája előtte feküdt az asztalon, cifra szüre a szék hátára téve. Három gyertyatartóban három szál gyertya égett előtte. (i. m. II, 99.)

Három ritmustalan mondat következik (84–86.), majd ez:

Az egyik Kis-Apáti felé, a másik Gyula-Keszi felé, a harmadik Raposka irányában, két legény pedig Tapolca felé (i. m. II, 99.).

Most ritmustalan mondatok következnek, Sobri és Rozi találkozására, a tényekre szorító leírás (88–112.). A gondolatsort lezárja az író egy ritmusos mondattal:

Sobriék pedig ettek, ittak, jól mulattak, jól aludtak (i. m. II, 100.)

Ritmustalan mondatokkal írja le Eötvös az éjszakát, majd hosszú ritmusos rész következik, Sobri és Rozi reggeli találkozásának elmondásakor:

Alig pirkadt a hajnal, fölkel a lány. S alig lépett ki a lány az udvarra, ott állt előtte Sobri Jóska. Kezében volt a levél, melyet két legénye még hajnal előtt meghozott a Diskay-uraságtól.

– Jó reggelt húgom.

– Adjon isten kendnek is.

– Tudsz-e olvasni húgom?

– Tanultam is, tudok is (i. m. II, 101.)

Egy ritmustalan mondat megszakítja ezt a sort (127.), azután ismét ritmusos következik:

A lány felbontotta, elolvasta, a szeme is könnybe lábadt (i. m. II, 101.).

Sobri Jóska szerelmi vallomása következik most, eleinte nincs ritmus a mondataiban, de csakhamar ritmusos részek következnek:

De ha jó szemmel nézhetsz rám, ha jó szívvel lehetsz hozzám, elviszlek téged ide nem messze a Billege csárdába jó emberek közé. Légy mátkám, légy galambom, légy hűséges szíbelim. Hol elmegyek tőled, hol megjövök hozzád, de mindig a tied leszek. Szegénylegény vagyok, de Sobri Jóska vagyok. Vigyáznak, kergetnek, halálra keresnek. De egyszer csak vége lesz a hejsze-hajszának s ha te is úgy akarod, s ha isten is úgy akarja, valamikor-meglesz az esküvőnk is (i. m. II, 102.).

Egy ritmustalan (146.) után megint ritmusos:

Vagy mégysz vissza a malomba, vagy mégysz haza jó anyádhoz, vagy jössz velem Billegébe (i. m. II, 102.).

Az érzelmi kitörés ritmusos mondatait most a lány félénk válasza követi, ritmustalanul (148–151.), majd a beleegyezés hallatára örvendező Sobri:

Hogy kapta karjára, hogy kapta csókjára a leányt, csak úgy csattogott a lánynak ajka. Hogy rúgta be Sobri Jóska a csárda rozzant ajtaját s hogy rivallt be a legényekhez! (i. m. II, 102.).

Néhány mondatos ritmustalan leíró rész után Sobri beszédét olvashatjuk:

Ide nézzetek, itt az én szerelmem, szívbéli jegyesem, igaz hű mátkám. Ha sors úgy akarja, szerencse úgy hozza, isten úgy rendelte: esztendőre vagy kettőre ott leszünk együtt a mennyegzőnkön! (i. m. II, 102.).

Négy ritmustalan mondat (160–164.) után négy ritmusos következik:

Asszony: vesződség; szerető: keserűség. Útra menőnek üres zsák is teher a vállán. Minek nekünk a menyasszony? Minek nekünk akármiféle asszony? (i. m. II, 103.).

Az események leírását olvassuk most, Sobri elviszi mátkáját. Három ritmustalan mondattal fejezi ki ezt az író (168–170.). Majd egy ritmusos:

A csárdás jó embere volt Sobrinak. Félt is tőle, szerette is, élt is utána (i. m. II, 103.).

A történet lassan a végéhez közeledik, négy közömbös mondat után (172–175.) egy ritmusra lendül:

Rozit pedig igazán szerette, mindig megbecsülte, széltől is megóvta, rossz emberek nyelvétől ugyancsak őrizte (i. m. II, 103.).

Tizenkét ritmustalan mondattal folytatja elbeszélését Répa Ferkó, az író ismét visszazökken a tárgyilagos, leíró stílusba. Ritmusos mondat csak ritkán következik, ritmustalan a 177–188., aztán egy ritmusos:

Sok bujdosó, sok szegény legény, sok szökött katona ment hozzá, vege föl őt is a seregébe (i. m. II, 104.).

Ritmustalanok a mondatok 190–215., majd két ritmusos:

Nem hallgathattam keserves panaszát, nem nézhettem omló könnyeit (i. m. II, 105.).

és a másik (egy ritmustalan után):

Kenyerem nem volt: kéregettem. Ruhám rongyossá lett, viseltem rongyosan. Három vármegyét bejártam, de Sobri hírére nem hallottam (i. m. II, 105.).

Nyolc ritmustalan mondatot követ most egy ritmusos:

Feje hajlott, teste görnyedt, képe borostás, bajusza kuszált (i. m. II, 106.).

Négy ritmustalan mondat után (228–231.) két ritmusosat olvashatunk:

Megmondom hát Rozi húgom. Erdőszélben, hegy tövében, hársfa árnyékában, virág nyílik körülötte, senki se üldözi, senki se háborgatja (i. m. II, 106.).

Hosszú ritmustalan rész következik most (234–256.), azután egy ritmusos mondat:

Megtalálta-e Sobri sírját vagy él-e még valahol, vagy a szíve megszakadt, vagy neki ment a Balatonnak: nem tudja megmondani senki (i. m. II, 107.).

Az események leírásának vége, erkölcsi jellegű elmélkedés következik most, a mondatok közömbösek (258–319.). Az utolsó mondat megint ritmusos, mintegy lezárja az egész művet:

Megölelte-e, megcsókolta-e, könnyeivel megáztatta-e, mielőtt szerető lelke visszazállt a végtelenbe, ahonnan származott? (i. m. II, 110.)

A 320 mondat közül tehát 23 ritmusos. A ritmusos mondatok elhelyezésében bizonyos szabályosság, a tárgytól függően bizonyos törvények szerinti ismétlődés felfedezhető. Ez a ritmus érzését kelti az olvasóban. A prózaritmus szabályossága csak a szabályosság érzésének felkeltését jelenti, ütemezést, következetes ritmusképletet nem várhatunk a próza ritmusától.

A prózaritmus kutatóira sokrétű és változatos munka vár. Változatos, mert külön kell vizsgálni szinte minden írónk prózájának ritmusát. Alapvetően közös vonások mellett sokszor csak egy-egy íróra jellemző egyéni jegyeket fogunk találni. A modern próza különféle törekvései még inkább bonyolítják a kérdést. Legújabb prózairodalmunk néhány alkotásában csak elvétve találni ritmust, más műveknek egy-egy részlete pedig szinte szabadversként hat (vö.: GÁLDI LÁSZLÓ i. m. 186. Nagy Lajos Kiskunhalom című művéről).

Napjainkban szó esik a regénynek a költészet felé való eltolódásáról is (vö.: MARTINKÓ ANDRÁS i. m. 16.), és ez néha nemcsak a tartalom, hanem

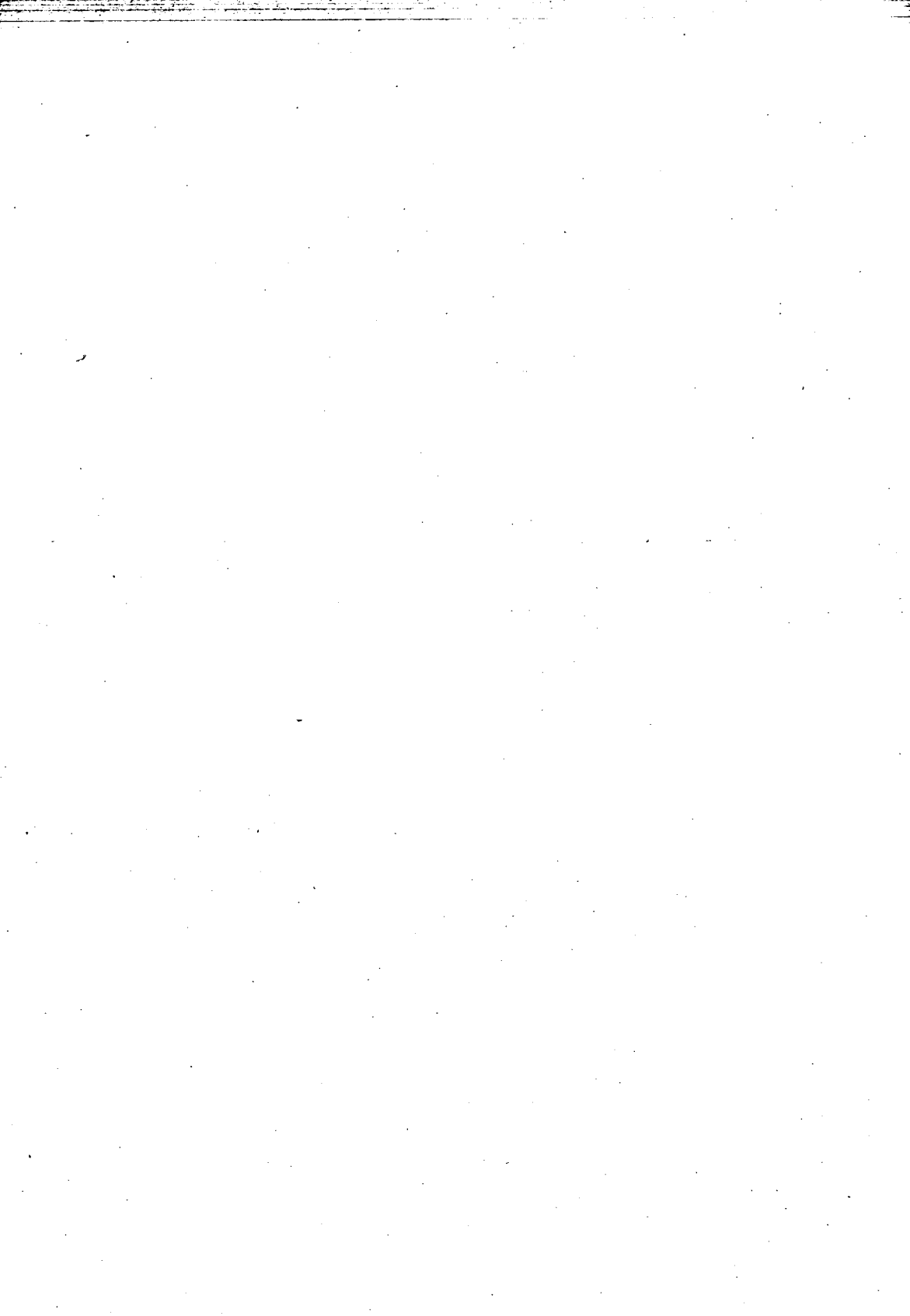
bizonyos mértékig a forma vonatkozásában is fennállhat. Nem csodálkozhatunk azon sem, hogy néhol az időmértékes ritmusformákra emlékeztető helyekre bukkanunk. (Az eddigiekben csak a magyaros ritmusformáról és a mondatfűzés, a szerkezeti elemek ismétlődése adta ritmusról esett szó.) Ez is hozzátartozik a próza szabadságának jegyében gazdag változatossággal hullámzó ritmushoz, amely gyakran alig-alig megfogható, csak érezhető. Egy-egy nagy írónk stílusáról tudásunkat sok újjal bővíthetjük, ha megpróbáljuk mégis megragadni mondatainak, műve felépítésének, egész prózájának ritmusát.

ÜBER DIE FRAGEN DES PROSARHYTHMUS

von

M. J. VÉGH

Wir verstehen unter dem Begriff „Rhythmus“ die regelmässige Wiederholung von zueinander messbaren aber voneinander unterschiedenen Einheiten verschiedener Erscheinungen. Die Rede als Bewegungserscheinung hat ihren eigenen Rhythmus. Eine Form der Rede ist die gebundene Rede (Gedicht), die rhythmisiert ist. Auch die ungebundene Rede (Prosa) kann Rhythmus besitzen. Dies besteht bei den ungarischen Rhythmusformen darin, dass sich in einigen Sätzen der Drang der ungebundenen Rede zu dem auf akzentuellen Reihen beruhenden Rhythmus verwirklicht. Der Drang zum Rhythmus und die rhythmischen Sätze geben der Prosa einen eigenartigen Rhythmus, der durch den rhythmischen Satzbau noch verstärkt wird. Die Untersuchung des Prosarhythmus der einzelnen Schriftsteller trägt dazu bei, unsere Kenntnisse von ihrem Stil zu vervollständigen.

KATICA SZÉP LEÁNY

RÓNAI BÉLA

(A gonosz anyós, illetve A vízbeölt menyecske balladatípus egy változata)

Idősanyám úgy meséte, mikò még kislányog vótunk — mindég nagyon szokot nekünk sokat meséni. Érdekút minket mindég ijesmi.

Hotyhát vót éccó egy nagyon szép lány. Uty hitták, hoty Katica szép leány. Beleszeretött egy gazdag legény. Annak a gazdag legénnek a zannya még nagyon haragudot rá. De azér a legén csak évette. Közbe ja legénnek é kellett menni a háborúba. Ithum maratt ám a lánya, a Katica szép leány a legénnek a zannyávā. Az még azon törte a fejit, hoty hugyan emissze é. Mèkfogatta ja halászokat. Osztán beledobatta ja vízbe. 'sz belefullatt. Hát méggyütt a zura neki ja háborubu. Kereste ja feleségit. Az anya nem merte kivallani, hogy az má nincs, hanem ékeszte jám, hoty

El-kül-tem, el-kül-tem a hosz-szi pin - cé - be.

Né - ked vö - rözs bo - rér, né - ked vö - rözs bo - rér.

Hát emént ám a pincébe. Keresi, kijabállí, nem találí. Hát közbe lépant ám egy abrinc a hordóru. 'kó ékeszte, hoTY

Mid bussz énelülem, Katica szép leány?

Mid bussz énelülem, Katica szép leány?

De bizony csak nem taláta még! Hád akkó monta a zannyának, monygya még, hotyhát hová tette ja feleségit. Hát bizony az mégmonta, hogy ü beledobatta ja vízbe. Hát ére emént ám a víz szélire, osztán monta jám

Elkültem, elkültem a messzi fojóra.

Addik föröszötték, el is eresztötték.

Emént ám ére ja legény a halászokhó. Osztá emonta nekik, hoTY

Jó napot, jó napot, halász pajtásajim.

Vessétök, vessétök ezüst hállótokat!

Fogjatok, fogjatok mindönféle halat!
 Neköm is fogjatok szívembéli halat!
 Hát a halászog be is dopták a hállóikat, de bizony a Katica szép leánt
 nem fokták ki. Emént a másik halászokhó. Újra ékeszte, hoTY

Jó napot, jó napot, halász pajtássajim.
 Vessétög, vessétök arany hállótokat!
 Fogjatok, fogjatok mindönféle halat!
 Neköm is fogjatok szívembéli halat!
 Hát bevetötték az arahhállót. Ki is fokták ám a Katica szép lánd, de még
 vót hāvā. 'kó éneköte, h'TY

Foktatok, foktatok mindönféle halat.

Neköm is foktatok szívembéli halat.

't akkor megrepett a szíve.

(Elmondta és énekelte: *Vörös Mihályné Ivánka Teréz* 39 é. tsz-tag. Bába
 (Tolna megye) 1962. március 11.

Magnetofonra vette, és a szöveget lejegyezte: dr. Rónai Béla. A dallamokat
 lejegyezte, és a szöveglejegyzést ellenőrizte: dr. Vargha Károly.

(A felvétel tartalmazó magnetofonszalag a Pécsi Tanárképző Főiskola
 magyar nyelvészeti tanszékének archívumában van.)

Közölt balladánknak véletlenül akadtunk nyomára. Ivánka Mária főiskolai
 hallgató a népi halászat hagyományait gyűjtötte Bátán és Dunaszekcsőn.
 Arra biztattuk, hogy ne csak a tárgyi emlékeket és azok elnevezéseit méltassa
 figyelemre, hanem a halászélet folklórját is gyűjtse össze. A gyűjtőmunkát
 magnetofonnal igyekeztünk teljesebbé és megbízhatóbbá tenni. Néhány ún.
 „halásznóta” (dal) magnetofonnal való megörökítése után sor került monda-
 szerű hiedelemtörténetek, legendák fölvetelére, s közben jutott eszébe egyik
 adatközlőnknek az itt ismertetett ballada.

Ő maga mesének tartotta és tartja, amint ez a közlést bevezető szavaiból
 is kiderül. Mi már a felvételkor sejtettük, hogy nem mindennapi variánssal
 van dolgunk. Sejtésünk helyességét a MTA Népzenekutató Csoportja igazolta.
 A Kossuth Rádió 1962. novemberében ifjúsági riportműsor keretében bái
 gyűjtésünkből néhány dal mellett a *Katica szép leány* balladáját is sugározta.
 Így jutott el a híre KERÉNYI GYÖRGYHÖZ, aki a *Magyar Népzene Tára* számára
 kérte a szöveget s dallamot. VARGYAS LAJOS, a magyar népballadák kitűnő
 ismerője szerint e balladatípusnak ez az első előfordulása hazánk területén.
 (Vargyas Lajos szíves szóbeli közlése.)

A moldvai csángóknál följegyzett balladák közül *Az elégetett menyecske*-
 típusba sorolt balladákkal mutat kétségbevonhatatlan rokonságot, illetve típus-
 beli azonosságot. (*Marinka, Merinka* címen közölt kettőt CSANÁDI-VARGYAS:
 Röpülj páva röpülj, Magyar népballadák és balladás dalok, Bp., 1954. 103.
 és kk. A Moldvai csángó népdalok és balladák 'Bukarest, É. n.' c. kötetben 9.
 szám alatt *Merinka* címmel ugyanennek a balladatípusnak találjuk meg két
 változatát '103. és kk.')

A különbség az, hogy a moldvai változatok hőst a gonosz anyós elégeti,
 Katica szép leányt viszont vízbe vetteti, és ott megfullad.

Az itt közzétett balladaváltozat legalábbis részben megcáfolja a Moldvai
 csángó népdalok és balladák Bevezetőjének következő megállapítását: „E kö-
 tetben is több olyan ballada 'MERINKA – én emeltem ki –, *Ifjú Mátyás király,*
Az öreg Dancia, Ilona és így tovább' valamint dal van, amelynek párját a ma-

gyar anyagban pillanatnyilag nem ismerjük, s alaposabb vizsgálattal kell majd eldöntenünk, hogy vajon nem moldvai eredetű alkotásokkal van-e dolgunk?” (I. m. 39.)

Ha az itt közölt változatot egybevetjük ismert népballadáinkkal, elsősorban a *Tiltott házasság*-típusúakkal mutat rokonságot. (Vö. DÁNOS ERZSÉBET: A magyar népballada, Bp., 1938.) A 24. sorszámú típusba a Kádár Katáról szóló balladaváltozataink vannak besorolva. Befejezésük közös jellemzője alapján CSANÁDI-VARGYAS *A két kápolnavirág* elnevezést adja e típusnak. S csakugyan a Moldvai csángó népdalok és balladák c. kötetben közölt „A” változat (103) és a CSANÁDI-VARGYAS *Röpülj páva, röpülj* c. kötetében Merika címen található (104) ezzel a motívummal fejeződik be.

Az érintett balladák hőseinek viszonyában mutatkozó lényeges különbség miatt a *Katica szép leány* nem sorolható ebbe a típusba.

Közölt balladánk kapcsolatba hozható még a DÁNOS katalógusában 26. sorszámot viselő *Szép Júlia, Szép Lília*-típussal is. (L. I. m. 84–85)

Nyelvi megformálását, szerkezetét illetően még egy figyelemreméltó észrevételünk van. A feleségét (*Katica szép leányt*) elvesztett ifjú és gonosz anyja között folyó párbeszéd sok rokonvonást mutat a BERZE NAGY JÁNOS gyűjteményében (Baranyi Magyar Néphagyományok, Pécs, 1940. I. köt.) *Fodor Katalina* (163), *Landervári Dorka* (181) mindegyik változatában megtalálható párbeszéddel, amely ezekben a leányt szégyenbe ejtő legény és a leánygyilkos anyja között folyik.

A *Katica szép leány* eléggé romlott változat. Keveredik a mesével, nagy helyet foglal el benne a próza, továbbá az elejéről hiányzik a búcsúzó legény és az anyja, illetve utána a védtelenül maradt menyecske és a napa között folyó párbeszéd. A végéről pedig lekopott a valamikor feltétlenül odatartozó balladái közhely: a szerelme után halálba menő legény átka, melyet a gonosz anyára szór.

Balladánk életútjának földerítéséhez az első támpontot maga az adatközlő szolgáltatotta. („Idesanyám úgy meséte...”) Édesanyja (özv. Ivánka Ferencné Szántó Anna 74 é.) még él, ugyancsak Bátán. Elmondattuk vele is e „mesét”. Az emlékezeti gátlás okozta hibáktól, hézagoktól eltekintve ugyanúgy mondta el, mint leánya. Azt is megtudtuk, hogy özv. Ivánkáné szintén az anyjától hallotta. Elterjedtségének megállapítására további kutatások szükségesek. A ballada részletes tartalmi és formai elemzésére nem vállalkozunk. Ez a magyar népi epika, illetve a magyar népzene szakembereinek a feladata lesz.

SZÓJEGYZÉK NAGYKÖNYIBŐL

SZABÓ JÓZSEF

Már a nyelvjárási szövegek gyűjtése közben arra a gondolatra jutottam, hogy összegyűjtöm a szülőfalumban, Nagykönyiban járatos alak és jelentés szerinti tájszavakat. Nagykönyi Tolna megye északnyugati részén terül el, a Koppány patak mellett. Területileg és hangtani sajátosságait tekintve is a dunántúli nyelvjárásterülethez tartozik. A jelölésekben nem törekedtem a legárnyaltabb kiejtésbeli eltérések pontos jelölésére (nem jelöltem a nyílt *e* nálunk hallható nyíltabb ejtését), de minden esetben megkülönböztettem az *e* hang nyíltságát és zártságát (nyílt *e* és zárt *ë*), a hosszú labiális *ā*-t és a hosszú nyílt *ē*-t. A néprajzi leírásokban igyekeztem körültekintően eljárni, a lehető leg-részletesebb megfigyeléseket tenni a már kihalt vagy kiháló félben lévő népszokásokról. Az alábbi szójegyzék zömét egy már megjelent szövegközléséből állítottam össze. (SZABÓ JÓZSEF: Nyelvjárási szövegek Nagykönyiből, Néprajz és Nyelvtudomány VII., Szeged, 1963., 101–106).

ág (-ot, a~o) fn. 1. 'a fa oldalhajtása' 2. 'valamely szerszám (pl. vella) kiálló nyúlványa' *A vëlla ágo ëgörbüt.* 3. 'a korbács fonata' *A korbácsot nyóc ágra, szokták ëkfonnyi.*

ahol ahun hsz. 1. 'ubi' *Mindëhá ëmëntünk, ahun ötek disznót.* 2. 'íme itt, íme ott' *Ahum van ë! Ahum van a!*

ahun l. *ahol*

alma óma fn. 'malum' *Van ám óma a bódba, mer horgyák má mëgenn.*

amelyik amëllik nm. Sz. *Mëgbánta, mind amëllik kutya kilencet kőkezëtt.* (nagyon megbánta tettét)

anyakovász (-t, -sza) fn. 'Két szem krumpli, sütnivaló, élesztő és liszt vizes keveréke, amellyel 4–5 óra elteltével megdagasztják a kenyeret.' kif.: *mëktëszü a zanyakovászt 'a süto teknő egyik felében anyakovászt készít fakanállal' Lë fëgvës elöt szoktam mëktënnüi a zanyakovászt, asztännék ëjjë mëk két óra felé ëdagasztok. vö. kovász.*

aprószentek 'aprószentek fn. 'aprószentek napja' (dec. 28.) Nr. Ezen a reggelen iskoláskorú fiúk (régebben legények is) házról házra járnak. Miután beköszöntek a házba, megkérdezik: szabad-e *korbácsúnyi*? A válasz többnyire igenlő. A köszöntő ezután bemegy a szobába és elmondja az aprószenteki mondókát:

Hála Isten, hogy mëgértük eszt a mai napot,
Ügy mind aprószenték naptyát,
Engeggye ëdës Jëzusunk,
Többeket is ërhessünk,
Erőbe-egëssëgbe ëtöthessük.

Aggyon a zisten bé bort, bé buzát,
Lélék üdvösségét, erőt, egészségét,
Ha a zisten kiszólt a zárnyég világbu,
Aggya még a zörög boldokságot.

A mondóka után végigveri a ház minden tagját. Először a házigazdán kezdi. A következőket mondja, miközben mindig csapkodja a *korbáncsal* azt a testrészt, amiről beszél: *friss, egészséges légyen, feje ne fájjon, porzsávás ne légyen, lábai ne fájjanak, keze ne fájjon, körömméreg a zujján ne légyen, térdekalácса ki ne essen, csusz ne járgya fejit, háta, deréka ne fájjon*. Az asszonyoknak, lányoknak is ugyanezt mondják el, de még hozzátézik azt: *jó kötő, jó fonyó, jó mosó, jó váró légy, jó ebédet főzzön a zurának, ha vizér künnek borér mennyi!* — Ezzel fejeződik be a *korbáncsullás*. A fáradtságért, jókívánságokért pénzt, gyümölcsöt adnak, de néha borral, pálinkával is megkínálják a köszöntőt.

aszalt szilva aszāt sziva fn. 'napon vagy kemencében szárított szilva' *Mink plánē a zaszāt szivát szerettyük.*

asztákkor hsz. 'azután pedig, és azután' (Az *asztán* és az *akkor* szavak összevonása) *Ezzel asztán minden rendbe lett, asztákkor mentünk tovább.*

1. az névelő (határozott) *Má érik a zepérgye.*

2. az (asztat, azok ~ aok, annak, stb.) nm. (mutató) *Az lessz ott a kemence mellett, ak kő, ippen passzull.*

asztán ~ *osztán* hsz. 1. 'postea' *Mesét, mesét a zöreg, asztán közbe-közbe ivott égyget.* 2. 'de, igenis' (nyomatékos felhívás) *Asztán tik is égyüjjeték ám!*

asztán ~ *aután* hsz. (ritk.) 'postea' *Ha még'gyüssz a hégyrü, gyüjj ē aután mihozzánk!*

bál ~ *báld* fn. 'táncmultság' *Estére lessz ám báld a kulturba.*

bé mn. 'bő, bőséges' (csak az aprószenteki mondókában *bé bor*, *bé buza* kapcsolatban)

belekever ts. i. 1. 'bevegyít' *Montam nekijjúk, hogy kevergyég bele a paprikát is a tötélégbe.* 2. 'beleránt (főleg bajba)' *Asztat is belekeverték a dologba.*

belesüllyed belesülled tn. i. 'untergehen' *Belesülled a zembérfija itt a sárbo.*

belőle belüle (-m, -d, ~, -ünk, -eték, -ük) hsz. 'ex eo' *Jó, hogy eméntek, már má ippen ölogem vót belülük.*

beölt beött ts. i. 'az eldagasztott és kiszakasztott kenyeret kemencébe teszi' *Má beöttöttem a kényeret, mer má jó a kemence.*

borít buritt ts. i. 1. 'elföld, takar' *Nēm burittya asztat sēmmi sē.* 2. 'dönt, önt' *Majnēm ēk kánna vizet alaja burított.*

borjú borgyu fn. 1. 'vitulus' *Mēgen lett a Borosnak szép bikaborgyuja.* 2. 'ecetágy' (ilyen jelentésben *borgyuja* alakban használatos)

borsószalma borsószóma fn. 'a bab kicsévelt szára' *Jó nagy határ borsószóma lett a zidénn is.*

cintányér (-t, -gya) fn. 1. 'ütőhangszer' 2. 'kb. ötfilléres nagyságú színes, könnyű, fényes, régi ruhadísz' *Régente ki szokták cifrányi a pruszlikat cintányérrā.*

csibe (-ét, -jje) fn. 'csirke' *A zidén még töb csibém vam, mind tavā.*

csinál ~ *csinyáll* ts. i. 'tesz, végez' *Tés (te is) csinyábatná jám má valamit.*

csömörlik csömöllib (-ök, -ő) tn. i. 'undorodást kap' vö. megcsömörlik

csuta fn. 1. 'kukoricaszár' *Mink sok csutát kiváktunk a zidénn is, mer köll a*

marháknak. 2. 'lemorzsolts kukoricacső' *Tégy a tüzre ek kis csutát, mer vasányi akarok!* vö. üszékcseta.

csúz csusz fn. (ritk.) 'betegségféle' *Csusz në járgya fejit.* (1. aprószentek)

dagaszt ts. i. 'öklével nyomkod, összedolgoz' (tésztát) vö. eldagaszt.

dori korsó (-t, -aja) fn. 'öblös agyagkorsó' *Máskor még jobbam vótak uan dori korsók is, mim most.*

dunsztosüveg duncosüjeg fn. 'befőttesüveg' *Majnëm étört ëd duncosüjegët is. eldagaszt ëdagaszt* ts. i. 'ököllel kidolgoz' (tésztát) *A kalácsot ippen uty kö ëdagasztanyi, mind a kënyeret.*

elhív ëhij ~ ëhil ~ ëhin ts. i. 'avocat' *Hij dë asztat is!*

eljön ëgyün ts. i. advenit' *ëgyünnek aok is.*

elkezd ëkez ts. i. 'incipit' *Në kezd ë mëgen!*

elmegy ëmén. tn. i. 'weggehen' *Há mënt ë ez a lány?*

elmond ëmond ts. i. 'elbeszél, elmesél' *Aszonta (azt mondta) nëm szól róla sënkinék, mégis ëmonta. Kif: mindënnek ëmond 'csúnya szavakkal illet' Mindënnek ëmonta a napát ottan a sok nép elött.*

elsőben ësőbe hsz. 'előbb, először' *ësőbe a kertët köne mëkcsinányi. asztám mëg ëménünk a bëgyre (szőlőhegyre).*

elsüllyed ësülled tn. i. 'elmerül' *Në gebëg'gy ottan a sárba, mer mëg ësülledő benne!*

eltölt ëtött ts. i. 1. 'transigit' (idő) *Jó ëtötttéték a züdöt a zeste. Kif.: ëtöt mëréggë 'haragra gerjeszt' Mámëg (már megint) ëtötttöte valaki mëréggë, mer nagyon csúnyán nëz.*

ember embër (-t, -e~gye, -ëk) 1. 'Homo sapiens' *Ókor rosszabb a zembër a zálotná.* 2. 'férj' *A zën embërëm sincs ithun.* 3. 'férfi' *ëggy asszony së vót ottan, halom csak embërek.*

1. ér (eret, ere ~ érgye) fn. 'vena' *Majnëm ëvákta a zerit is.*

2. ér (-ek, -ő ~ sz) 1. ts. i. 'értéke van' *Es së ér többet húsz forintná.* 2. 'megér' (időt) *Nëm érëk ám má öt ëvet së.* 3. 'érint' *Gyüjj ide, mer it nëm ér a szél!*

4. 'talál, elfog' *Mék tiz órakor ágyba értem.* 5. 'eltart' (időben) *Minálunk a zidënn is ujjat ért a sunka.* 6. tn. i. 'jut vhová, érkezik' *Ugy gondullom, hogy estérékëve érünk Szakacsra. (falunév) Sz. Në érgye szó a ház elejit (Ne tehesenek szemrehányást) Tëttën ér (rajtakap)*

fakanál fakalány (fakalánt, fakalánya) fn. 'evőkanál' *A cigányoktu szuktung vënnyi fakalánt, mert azok farakták nyárfábu.*

favágító (-t, jja) fn. 'az udvar azon része, ahol a farakás van' *A zëjje mëgen kihát a favágítton a fejsze.*

fehërnép fn. 'asszony nép, nőszemély' *Annyi vót ottannék a fehërnép, hogy mëg.*

felkel fökel tn. i. 1. 'elhagyja fekvöhelyét' *De soká kétë fö máma!* 2. 'feljön' (nap, hold) *Má fökët a hódvilág.*

fellép fölép tn. i. 'felhág vhová' *Ippen hogy csak fö tudot lépnyi a vonatra*
félreszür féreszür ts. i. 'eltesz, tartalékol' *Féreszürtünk ënnyihány (néhány) litër bort a kishordóba nyárra.*

feltart főtart ts. i. 1. 'feleml' *Magosra főtartotta.* 2. 'feltartóztat' *Në tarcs fö, mer ippen ölëg a dógom!*

feltesz főtész ts. i. 1. 'felrak, felhelyez' *Më nëm tészëd fö a zasztára a lábod?!*

feltüz fötüz ts. i. 'tűzéssel kalapjához, mellére odaerősít' *Máskor a lányok szép virágot szoktak fötüznyi a fejükre.*

felül föllü hsz. 'super' *Al legyen föllü, a dészka meg allu.*

férjhezmenő férhőmenő mn. 'eladó sorban levő (lány)' *Má férhőmenő lányug van nekijük.*

fogantyú foganytyu ~ foganytyuja fn. 'nyeले, fogója vminek' *Ētörött a foganytyuja ennek a ferslagnak.*

fon fony (-ok, -ó ~ sz, ~, fonyunk, fontok, fonnak) ts. i. 'net' vö. megfon.

1. **fül** (-et, -e) fn. 'auris' Sz. *Sē fülē, sē farka* (=nincs értelme) *A fülibe gyuttott* (=tudomást szerzett róla) *Eleresztī a fūle mellett* (=nem hallgat a tanácsra)

2. **fül** tn. i. 'melegszik, forrósodik' vö. megfül

fűszál fűszál (-ot, -a ~ o) fn. 'Grashalm' *A sapkádóm van ēty fűszál.*

fűzfa fűzfa fn. 'salix' *Telli van a rét árabe (a réten) fűszfákka, mindēnfélēsē.*

gömbölyű gömbölü mn. 'kerek' *Asztán szép gömbölüre farag dām ki asztat a cūjekēt (cövek).*

gyöngy gyönygy fn. 'margarita' vö. szecsakgyöngy

hajnal hajnā fn. 'aurora' *Mā hajnā vót, amikor beszót, hogy mēnünk-ē.*

halom ksz. 'hanem' *Nagy szája va, halom mikor csinyányi kő valamit, attu féll.*

hegyébe hegýibe (-ém, -éd, ~, -ünk, -éték, -ük) hsz. 'szembe, neki, feléje, rája' *Hegýibe öntött ēf fékánna vizet. Jó hegýibe vert a zostornyéllē.*

hely hel (-et, -e) fn. 'locus' *Óleg jó keres a fíjuk, mer jó hele van ottannék.*

helyrejön hēregýün tn. i. 'meggyógyul; rendbe jön' *Nehezen gyün hēre szegény aptya má.*

hív hij ~ *hin* ~ *hil* (hiok ~ hijok ~ hilok, hijsz ~ hijó, ~, hiunk ~ hijunk ~ hílunk, hijtok, hijnak) ts. i. 1. 'kérlet, szólít' *Mindig hijják hozzájuk, de nēm mēn ē.*

2. 'nevez' *Nēm t'od, hogy hijják a fíját? vö. elhív.*

honnā hunnā ~ *hunmand* hsz. 'unde' *Hāt esztet a kaszāt mēg hunnā vētted? vö. máshonnā.*

hosszú hosszi nm. 'longus' *Jó hosszi kóbászokat tötöttünk ām.*

hunnā l. *honnā*

húzótű huzótü fn. (ritk.) 'hajtű' *Valahā ēveszelődött a huzótü.*

javasasszony javósasszony fn. 'a néphit szerint büvöléssel, imádkozással gyógyító, természetfeletti erővel rendelkező asszony' *Régēnte ē szokták hijnya a javósasszont, ha mēgijett a gyerēkfēle valamitü.*

jön gyün (gyöök ~ gyüjök, gyüssz ~ gyüjő, ~, gyüjünk ~ gyüünk, gyüttök, gyünnek ~ gyünek) tn. i. 'venit' Sz. *Ugy nész ki miha gyünne, pedig mēn.* (=hanyagul, lomposan öltözött) vö. eljön, helyrejön

kalány l. *kanál*

kanál kalány (kalánt, kalánya) fn. 'Löffel' *Kalánnyó ēdd asztat a zētēt, nē vėlávó, mer ugy nēm lakó jó!*

Sz. *Nagy kalánnya észik* (=dús ebēden vesz részt) *Mēkfujtanā ēk kalām vizbe* (=nagyon gyüölöli) *Mindēl lébe kalány* (=mindenbe beleüti az orrát) vö. fakanál.

kehüll (-ök, kehűsz) tn. i. 'köhög' *Bisztos ēkhūt valahun, mer nagyó kehüll.*

kel (-ék, kesz ~ kelő, ~, -ünk, kéték, kēnek) tn. i. 1. 'aufstehen' *Űty készűj, hogy hónap korán kéték ām!* 2. 'feljön' (nap, hold) *Mā kel a nap.* 3. 'kibúvik'

(növény a földből) *A paprikamagom má kel, de a paradicsom még nem akar.*
4. 'kibúvik' (tojásból) *Na, kének-é má a csibék?* Sz. estérékeve (=mire elérkezett az este) vö. felkel, kikel.

kél *kéll* tn. i. (csak 3. személyben) 'dagad' (tésztaféle) *Na, má kéll a kalácsom is, csak még gyurnyi köll.*

kend *kē* (-t ~ *kédēt*, tb.: *kéték*, *kétéket*) fn. 'idősebb férfiak megtisztelő megszólítása' *Hát kéték még há mennek?*

keresztapa *köröszta* fn. 'férfi keresztszülő' *Va köröszcségi körösztaptya, még bérma körösztaptya is a zembërnek.*

keszkenő *keszkenyő* fn. 'fejkendő' *De szép keszkenyőd va, tē lány.*

kever (-ék, -sz ~ *ő*) ts. i. 'kavar' *Kever dög a rántást, hogy lē nē ég'gyēn!* vö. belekever.

kezd (-ék, -ő) ts. i. 'incipit' Sz. *Mit kezgyek vele?* (=mi hasznát veszem?) vö. elkezd.

kicsinyesként *kicsinyeskén* hsz. 'apránként, kis mennyiségben' *Maj dēfogy ez a kényér is, mer maj kicsinyeskén elēvęgettyük.*

kikel tn. i. 1. 'kihajt, kibúvik' (növény a földből) *Má kikēt a buza, má mesz-szirü zódell.* 2. 'kibúvik' (tojásból) *Na, kikētek má a récéjjejik* (kacsáik)?

kiölt *kiött* ts. i. 'kinyújt' (nyelvet) *Még a nyēvit is kiöttötte rá.*

kipucol *kipucull* t. s. i. 'kitisztít' *Tēs régēn pucúdat ki a cipődet.*

kisjézus-köszöntés fn. 'karácsony esti népszokás' Nr. Karácsony este (dec. 24-én) iskolásfiúk és lányok házról házra jártak ismerősökhöz, rokonokhoz. Vagy kisebb csoportokban (ketten-hárman), vagy egyedül mentek. Az ablakon beszóltak: szabad-e *Kisjézust köszönteni?* Ha a házigazda megengedte, akkor ott az ablak alatt versikét énekeltek. A leggyakoribb a következő volt:

Mostan kinyilt ész szép rózsavirág,
Kit régēm várt már a zegéz világ,
Bötlehēmbe kibimbózod zód ág,
Királ mēnyből méltóság,
Királ mēnyből méltóság.
Bölcsöm volna ugy ēringatnálak,
A hidegnek csipni nēm hannálak,
Szolgálnék mind Urunknak,
Ártatlan Jézusunknak.
Jézus ágyán nincsen paplany,
Jaj de fázik az ártatlany,
Gyere pajtás, hozzung bundát,
Takargyuk be Kisjézuskát!
El légyēn a versēm vége,
Dicsértessék Jézus neve!

Az éneklés után a háziak behívták a köszöntőket és adtak nekik néhány forintot vagy gyümölcsöt (diót, almát, körtét, aszalékot). A gyerekek megköszönték és ezzel folytatták útjukat a többi ismerőshöz.

kiszakít *kiszakitt* ~ *kiszakajt* ts. i. 'kitép, kiránt' *Valaki mēgen kiszakitott ēl lécēt a kerbū.*

Kif: *kiszakajt* (hozzaértődik: kenyértésztát) 'a megkelt kenyértésztát a tek-nőben kézzel elvágja és a szakajtóba helyezi'

kiszólit *kiszólit* ts. i. 'kihív' *Pont engemet szólítot ki. Sz. Kiszólit a zárnyég világbu* (=eltávolít az élők sorából az Isten)

kitty-kotty *kity-kotty* 'hangutánzó szó' (csak a kottyuláskor mondott szövegben. l. Luca nap)

kiver ts. i. 1. 'elűz, kihajt' *Kiverték a házbu. 2. 'kikever' Akkor asztán kivergyük a teknyöbe a zanyakovászt fakalánnyā.*

kivül-belül *kivü-bellü* hsz. 'kint is és bent is' *Na, mos kivü-bellü jó néz ki a házuk.*

kóbász l. kolbász

kolbász *kóbász* fn. l. 'disznóbélbe töltött, darált és fűszerezett disznóhús' *A mi-jejink a kóbászt szeretik legjobban.*

korbács *korbács* (-ot, -a) fn. 'fűzfavesszőből font rövidnyelű ostor' *Éccer jó évertem korbácsā em menyecskét, mer be izs vótam szijva.*

korbácsol *korbácsull* ts. i. 'korbáccsal ver, csapkod' *Má nem igen mēnnek korbácsúnny, mim máskor. vö. megkorbácsol.*

korbácsolás *korbácsullás* fn. 'Aprószentek napi népszokás' *Korbácsullázsba vótak itten na kizsgyerékkē.*

korsó (-t, -aja) fn. 'amphora' Km. *Addig jár a korsó a kutra, még ē nem törik. vö. dori korsó.*

kottyull tn. i. 'Luca nap reggelén házról házra jár és mondókát mond' (l. Luca nap) *Mink mindēn Luca naptján kottyútunk, mer jó vót az a kis pénz.*

kottyullás fn. 'Luca napi népszokás' (dec. 13.) *Na, nēmsokāra ēgyüm má a kottyullás.*

kovász l. anyakovász 'ua'

kő *kü* (küjet ~ küet, küje) fn. 'lapis' *Ráesett a lábomra ēn nad darab kü.*

körömméreg *körömmérég* fn. (ritk.) 'daganat a körmön' (csak az aprószenteki mondókában).

köröszta l. keresztapa.

kút *kut* (-at, kuttya) fn. 'Brunnen' *Alig vam má viz a kudba mēgenn.*

kü l. kő.

küld *küd* (-ök, ködö ~ kücc; künni) ts. i. 'mittit' *Há küdöd avval a korsóval asztat a lánt?*

legénykedik *legénkēdik* tn. i. 1. 'legénnyé serdül' *Má legénkētem abba ja züdöbe, mikor tutyiznya (tutyit árul) jártam. 2. 'vitēzkedik, hetvenkedik' Nagyō tud legénkēnni az is.*

1. lép (*lépet, léptye*) fn. 'belső testrészt' (ember, állat) *Nagy léptye vót ennek a disznónak.*

2. lép (*lépet, léptye*) fn. 'méhviasz, amelybe a mézet gyűjtik a méhek' *A lébbü kifót a méz és asztán a lépet újbu főmelegítettük.*

3. lép (-ék, -sz ~ ő) tn. i. 'treden' Sz. *Nyomāba sē léphet* (=nem ér föl vele) vö. fellép.

Luca nap fn. 'Szent Luca ünnepe' (dec. 13.) Nr. Luca napról azt tartják, hogy ez az év legrövidebb napja. Ezen a napon varrni nem szabad, mert bevárnák a tyúkok fenekét és nem tojnak. Akkor viszont jobban tojnak, ha *kottyulló* jár a háznál. Ezért járnak az iskoláskorú fiúk (tréfából régebben legények is, de ők inkább csak Luca nap előestéjén) *kottyúnny* házról házra. Ezen a napon korán kell kelniök, hogy minél előbb, lehetőleg elsőként érjenek a szomszédok, ismerősök házához. Igazán csak a legelső kottyullót szokták örömmel fogadni, de illendőségből a többi kottyullót is beengedik. A néphit szerint ezen a napon

férfinak kell először átlépni a ház küszöbét. A fiúk ezért kelnek korán. (Asszony nép már csak a kottyullók után mer átmenni a szomszédokba, ha valami dolga van ott.) A kottyulló először megkérdezi a háziakat: szabad-e kottyúni? Ha a válasz igenlő, akkor karódarabot keres a *favágittón* vagy a szomszédban, mert azt jobban szeretik, hogyha máshonnan hoznak karót, és azt viszik be a szobába. A kottyullás a *háttusó szobában* (lakószoba) történik, ahol a fiú a magával hozott karóra leül a szoba közepére és mondókát mond:

Kity-kotty, kity-kotty, maj hajná léssz, maj megvérad,
Kétéknek annyi csibéjjük légyen, mind a rétén a fűszál;
Annyi zsirgyuk légyen, mind a kudba a viz;
Uan vastak szalonnájjuk légyen, mind a mestérgerendájja;
Uan hosszi kóbásszuk légyen, mind a harankötél;
Annyi tojássuk légyen, mind a zégenn a csillag.
Kity-kotty, kity-kotty maj hajná léssz, maj megvérad,
Kéték lányuk föllepött a kemencére, leégett a szoknyájjaszéle.
Kéték lányuknak uan nagy csöcse légyen, mind a dori korsó,
Kéték lányuknak uan s . . . vágánya légyen, mind a zuzorai horhó.*
Kity-kotty, kity-kotty, maj hajná lössz, maj megvérad.

Miközben a kottyulló elmondja a mondókát, a háziasszony egy pohárból vizet locsol szét körülötte és egy szakajtóból kukoricát szór melléje és azt mondja: *pipike, pipikéim, igyatok, egyetek, tik (ti) is igyatok tikok (tyúkok)!* A kottyulló ezután felállhatott és a fáradozásért pénzt kapott.

má l. már.

mámeg mámég, hsz. 'már megint, már újból' *Jár mámég a szájja, de ehāgat mingyá, ha odaütök.*

már má hsz. 'iam' *Mire tē főkēs, ém má hul lēsék!*

máshonnan máshunnan: ~ máshunnand hsz. 'más helyről' *Hoszhattá vóna ám szotyolát (napraforgószárat) máshunnan dis.*

1. még hsz. 'noch' *Még mos sincs itt, peig má nyóc óra.*

2. még l. míg.

mégcsömörlik mēkcsömöllik tn. i. 1. 'undort kap' *Uan zsiros vót ez a verő, hogy majnēm ēkcsömöllöttem tüle.* 2. 'romlásnak, pusztulásnak indul' (ételféle) *Még utóbb ez a buborka is mēkcsömöllik, pedig erēndēsztēm olég jó.*

mégfon mēkfony ts. i. 'kendert vagy gyapjút rokkán fonállá összesodor' *Vót uan asszony is, aki inkább ēvítte máshol a gyaptyut, hogy fonnyák ēg.*

mégfűl mēkfűl tn. i. 'tüzelés folytán bemelegszik' *Mikor a kemēnce má mēkfűllött, akkor má lehet beraknyi a kēnyeret.*

mégint mēgenn hsz. 'újból, ismét' *Ebéd után ēgyütt ám mēgenn a kislánnyā.*

mégkorbácsol mēkkorbáncsull ts. i. 'Aprószentek napján házról házra járva a háziakat korbáccsal ütlegel' *Mikor má mindēnkit mēkkorbáncsútunk, asztán mēntünk más hēre.*

mégpirul mēkpirull tn. i. 1. 'megpirosodik, pirossá válik' *Na, ugy nézēm, má mēkpirútak a kēnyerek. Má ki lehet szēnnyi minygyá.* 2. 'frissen szántott föld száradttá, szikadttá lesz' *Néd, má mēg is pirull a föld, ahum fő va szāndvā!*

* Ozorai horhó (Ozora község nevéből).

megtesz méktész ts. i. 'megcsinál' elvégez vmit' *Úgyes menyecske az, mer mindig méktészi a dógát.* vö. anyakovász.

megver megver ts. i. 'elnadrágot, megütlegel' *Csupa kég-zód lett, annyira megverte a zura.* Sz. *Megverte a zisten* (= megbüntette az Isten). *Megverték szemmē* (= megrontották, fejfájást okoztak kisgyermeknek vagy nagylánynak). vö. szemverés.

megvirrad megvérad tn. i. 'reggel lesz, kivilágosodik' *Aszitem* (azt hittem) *má, hogy sohasē véra dēg.*

megy mēn (mēnek ~ mēgyék, mész ~ mēnő, ~ mēnünk ~ mēgyünk, mēnték, mēnnek) tn. i. 'gehen' Sz. *Mēm, mind a karikacsapás* (= könnyen megy). *Mēm, mind a gyēminusz* (= gyorsan megy). vö. elmegy.

melegít melegitt ts. i. 'hevít', meleggé tesz' *Maj mink melegittüng vizet, tik mēk csak mēnnyeték a bontószékér.*

1. mi mink sznévm. 'wir' *Mink is ēmēnünk ām.*

2. mi kérdő névm. 'quid' *Na, mit akarsz ittēn? Miēn* (min) *gondúkodó uan szomorujann?*

mig még ksz. 'ameddig' *Addig nēm mēnēk ē, még tēs nēm gyüssz.*

mink l. mi 1.

mint mind ksz. 'wie' Km. *Jobb ēgy falubelit feleségü vēnnyi héd bünnē, mind ēv vidēkit ēggyē.* (= az ismeretlennek még több hibája lehet).

mond (-ok, -ó ~ monc) ts. i. 'szavakkal közöl, beszél' Sz. *Es sē nekēm monták* (= jól megkapta, jól leszidták) vö. elmond.

nő nyöll ~ nyöll (-ök, -ő ~ nyössz, ~, -ünk, nyöttök, nyönnek) tn. i. 'nagyobodik, fejlődik' *Lēhet, hogy még nyöllök is, peig má ölēg hosszi vagyok.*

nyöll l. nő.

olyan uan ~ ujan mn. 'solcher' *A Panni nēnnye uan szép himēs tojásokat fōst, hogy örōm nēznyi.*

óma l. alma.

ölt őtt ts. i. 'nagyjából megvarr' *Maj dutób megvārom rēndēssēn, mos csak ugy őttōm oda.* vö. beölt, kiölt.

összevarr ~ észzevār ts. i. 'egybevarr' (az észzevār alakot csak idősebbek használják) *Minygyā észzevārom a rétlid* (kabátod) *is, csak légy nyugott.*

pajtás (-t, -sa) fn. 'bizalmas barát' *Má réguta pajtások a Gyuri gyērēkkē.*

papír pappir fn. 'papyrus' *Vēhetné ēggy újságot, mer ugyis kevēs a pappir.*

pemét (pemetet, pemettye) fn. 'kb. másfél méteres rúd, amelynek egyik végére csuhét kötöznek' *A pemetet mēk kō vizeznyi, asztákkor ugy lēhet kipemetūnyi a kemēncēt, hogy nē lēgyēn hamus.*

pille (ét, -éjje) fn. 1. 'lepke, pillangó' *Hum foktad asztat a szép pillēt?* 2. 'kontyon viselt fejdísz, melyet az újmenyecske hord' *Pillēt csak a zujmēnyecskēnek kōllōd visēnyi még akkor is, ha dōgozott.*

pirul *pirull* tn. i. 'pirosodni kezd, pirossá válik' *Má pirull a paradicsony is.* vö. megpirul.

polyva pojva (-át, ájja) fn. 'a gabonamagvak fedő, cséplés közben leváló burka' Sz. *Kōnnyig, mind a pojva* (= nagyon könnyű) vö. polyvás sár.

polyvás sár pojvássár fn. 'polyvával összekevert sár, amelyet tapasztásra használnak' *Ez asztán jó pojvás sár, evvel asztán még lēhet csinányi a tikólat.*

porzsávás mn. 'beteges, gyengélkedő' (csak az Aprószenteki mondókában).

pucol pucol ~ pucull ts. i. 'tisztít' *A Jóska a ruhájját pucújja odaki.* vö. ki-pucol.

reggel *rëggē* 1. fn. 'Morgen' *Jó rëggēt!* 2. hsz. 'morgen' *Gyűj ē hónap rëggē!*
régente *rëgēnte* hsz. 'valamikor régen' *Rëgēnte még mindēm másfél vót.*

ribli fn. 'anyakovászból a következő sütésre félretett maroknyi kovász' *Máskor csak riblivē szoktak sütnyi, mer élesztőt ëggy évbe csak kéccër-háromszor vettek.* vö. sütnivaló.

selým *selēm* (selmēt, selme ~ selēmgye) fn. 'Seide' *Annyi selēm ruhájja vót a Bözsimnek, mim másik három lánnak.*

skatulya *katula* ~ *iskátula* fn. 'doboz' (iskátula hangalakban idősebbek használják) *Hoszhatná ëty katula gyufát is, ha ëmész a bódba. A ziskátulába a gombok között ëktalállod.*

slingelés *slingüllés* fn. 'hímzés valamely ruhadarab szélén' (pl. pendely, alsószoknya) *Rëgēnte a péntök (pendelyek) szélin slingüllés vót, avvā cifráták ki. südő l. süldő.*

südő *südü* (-t, südeje, südőjje) 1. fn. 'növendék disznó' *Má szépën nyönnek ám a südöiték.* 2. mn. 'serdülő, kamaszkodó' *Vótak ottan uan südő gyerékék izs vagy tizenn. Má szép südő lányok járnak oda.*

sülyyed *süled* tn. i. 'elmerül' vö. bele-, elsülyyed.

sütnivaló *sütnyivaló* fn. l. ribli 'ua'.

szakít *szakitt* ~ *szakajt* (-ok, szakicc ~ szakító v. szakajc ~ szakajtó) ts. i. 'tép' vö. kiszakít.

szecskagyöngy *szecskagyöngy* fn. 'megnyúlt esőcsepp alakú gyöngyféle' *A pil-lére még szecskagyöngyöt is szoktak rátënnyi.*

szem szem fn. 1. 'oculus', 2. 'gabona, gyümölcsféle egy darabja' *Két szem ómát ëttem egész nap csak. Sz. Kisüne a széme (=nagyon szégyellné magát) Nëm sül ki a szeméd? (=nem szégyelled magad?) Ugy áll a széme, mind a vazsvülle (=mérgesen néz) Kidug'gya a szemit (=tessék-lássék ad valami keveset, csekélységet) Körözbe áll a széme (=berúgott, részeg) Attu koppanyik a széme (=abból nem kap) Km. Töp szem többet lát (=több ember helyesebben tud dönteni, mérlegelni).*

szemverés *szëmverés* fn. 'szemmel való megrontás' Nr. Szemverésről akkor szoktak beszélni, ha a kisgyermek vagy nagyobb, férjhezmenő lány fejfájásra, általános rosszullétre panaszkodott. Ilyenkor azt mondják, hogy biztosan nagyon megcsodálta valaki, vagy nagyon megtetszett valakinek és attól fáj a feje. A szemverés ellen megpróbáltak védekezni is. Hogy a fejfájás, rosszullét elmúljk, elhívták a *javósasszonyt*. A *javósasszony* tüzet rakott, hogy legyen parazsa. Egy üvegpohárba pedig vizet öntött és a „beteg” feje fölé emelte. Közben imádkozott és három égő parazsat a vizes pohárba dobott. Ezután még *szentüdvizet* is öntött hozzá. A „beteg”-nek ebből kellett innia három kortyot, majd ezzel a *szenezs vízzel* a *javasasszony* megmosta még a homlokát is és a maradék vizet és parazsat az ágya alá öntötte. A „beteg” ettől aztán meggyógyult már.

szenesvíz *szenezsviz* fn. 'javasasszony készítette gyógyító víz' (l. szemverés) *Szenesvizet akkor szoktak csinányi, ha uan gyerékféle szemverésbe vót.*

szenteltvíz *szentüdviz* fn. 'aqua benedicta' *A javósasszonynak mindig szokott lënnyi szentüdvize, de viszköröszkor mink izs szoktunk hoznyi a templombu.*

szénvonó *szémvonyó* (-t, -jja) fn. 'fából készült eszköz, amellyel kenyérsütés-kor a parazsat a kemence szájához húzzák' *Házilag szoktunk faragni szémvonyót, mer uan is jó vót.*

szilva *sziva* (-át, -ájja) fn. 'Pflaume' *Lëssz ám sziva a zidënn is.* vö. aszalt szilva.

szólít szólit ts. i. 'hív' *Të minek szólitod?* vö. kiszólít.

szűr szür ts. i. 'valamilyen folyadékot szűrőn átereszt' *Na, mikor szüröd má azt a tejet?* vö. félreszűr.

tart (-ok, tarc ~ tartó) ts. i. 1. 'kezeben fog' *Tardzsd ép picit és hát!* 2. 'vél, gondol' *Minek tartó të engemet, mid gondúsz?* 3. 'nyújt' *Tardzsd a markod, adog valamit!* vö. feltart.

tele telli hsz. 'csordulásig, színültig' *De telli öntöted esztet a poharat.*

tesz tesz (tészék, tésző ~ tészöl) ts. i. 1. 'csinál, cselekszik' *Mit tésző, ha én sè mének è?* 2. 'rak, helyez' *Tëtté fát a tüzre?* Sz. *Tészégeti magát* (= fölvág, büszkélkedik) *Csuffá tesz* (= megszegyenít) vö. fel-, megtesz.

tetejére tetejire hsz. 'ráadásul' *Nëm ölég, hogy a mútkor a paprikámat ëlopta, a tetejire még a paradicsont is ëvitte mostannék* (most).

tévő (-t, -jje) fn. 'sütéskor a kemence szájához helyezett besározott deszkalap vagy vaslemez'. Nr. Régebben deszkából csináltak tévőt. Vettek egy deszkalapot, amelyet szép gömbölyűre kifaragtak és *polyvás sárral* vastagon besározta. A deszka közepére pedig fogantyút erősítettek. Erre a célra megfelelt egy fazék füle is, vagy fadarab is. Ma általában vaslemez, bádoglemez használatos inkább.

tí tik sznévm. 'ihr' *Tik is ëgyüttök estére árafó?*

tik l. tyúk.

tőle tüle (-m, -d, ~, -ünk, -eték, -ük) hsz. 'von mir stb.' *Èn sè kaptam tülük ëf fokhajma girizdët sè.*

tölt tött ts. i. 1. 'önt' (folyadékot) *Töccs ep pohár bort hát nekëm is!* 2. 'telít, telerak' *Na, mosmá tödzsd és eszt a gödröt!* vö. eltölt.

tű tü fn. 'Nadel' Sz. *Tüvé tett érte mindënt* (= mindenhol kereste) vö. húzótü.

1. tűz tüz fn. 'ignis' Sz. *Fél tüle, mind a túsztü.* (= nagyon fél tőle).

2. tűz tüz ts. i. 'tűvel lazán odavarr, odaölt' *Na, mos még mit túszté a sapkádó?* vö. feltüz.

tutyi fn. 'gyapjúból kötött lábbeliféle' *Èn szereték tutyiba lennyi, mer uan könnyig benne a zembërlánya.*

tyúk tik (-ot, -tya) fn. 'Huhn' Sz. *Annyit ért hozzá, mind a tik a zábécébö* (=nem ért hozzá).

üszékcсутa (-át, -ájja) fn. 'etetés után visszamaradt kukoricaszár' *A marhaféle jobban lépucújja a csutát, kevésëbb üszékcсутát hágy mind a ló, mer jobban érag'gya.*

üveg üjeg (-ët, -gye) fn. 'vitrum' *Majnëm két üjeg bort is mëgittam.* vö. dunsztosüveg, üvegphár.

üvegphár üjekphár (-at, pohárgya) fn. 'Glas' *Máma réggë mëgenn ëtört ëggy üjekpharat.*

van (vótam, vótá stb.) tn. i. 'est' Sz. *Azom van* (=arra törekszik).

varr vār ts. i. 'suit' *Luca naptyán nëm jó värnyi, mer bevärgyák a tikog valagát.* vö. összevarr.

ver (-ék, -sz ~ ő) ts. i. 'üt, vág' Sz. *Veri a mejjit* (=henceg) vö. ki-, megver.

verés l. szemverés.

vicig-vacag viszig-vaszag mn. 'hitvány, jelentéktelen' *Sokféle viszig-vaszag van ittnék is.*

virrad vérad tn. i. 'hajnalodik' *Má véradt, mikor kinésztem a zablakonn.*

víz viz fn. 'aqua' Sz. *Nëm sog vizet zavar* (=nem sokat számít) vö. szenes-, szenteltvíz.

zsír zsir (-t, -gya) fn. 'Fett' *Mëksüne a sajád zsirgyába uan kövér.*